

มหาจักรีราชสันตติวงศ์

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ชมพูนุท นาดีรักษ์

“พระราชวงศ์จักรี” ได้รับการบัญญัติเป็นพระนามประจำราชวงศ์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมีที่มาจากดวงตรารูปจักรกับตรีศูล อันเป็นตราประจำตำแหน่งของเจ้าพระยาจักรี สมุหนายก ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชองค์ปฐมมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์ ทรงเคยดำรงตำแหน่งดังกล่าวในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ประกอบกับสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก ได้เคยรับราชการในตำแหน่งพระยาจักรีอยู่กับขุนนางเจ้าพิษณุโลกด้วยเช่นกัน

พระมหากษัตริย์ในพระราชวงศ์จักรีได้ปกครองสิริราชสมบัติและอาณาประชาราษฎร์ด้วยพระปรีชาสามารถ กอปรด้วยพระราชจริยาวัตรอันงดงามสืบต่อกันมาเป็นลำดับจากพุทธศักราช 2325 ถึงปัจจุบันได้ 9 พระองค์ ปรากฏรายพระนามดังนี้

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช	พ.ศ. 2325 - 2352
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	พ.ศ. 2352 - 2367
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	พ.ศ. 2367 - 2394
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	พ.ศ. 2394 - 2411
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	พ.ศ. 2411 - 2453
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว	พ.ศ. 2453 - 2468
พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว	พ.ศ. 2468 - 2477
พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล	พ.ศ. 2477 - 2489
พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาภูมิพลอดุลยเดช	พ.ศ. 2489 - ปัจจุบัน

การประติษฐานพระราชาวงศ์จักรี

สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกได้รับการอัญเชิญจากขุนนาง สมณพราหมณ์และประชาชน ให้ปราบดาภิเษกขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี เมื่อวันที่ 6 เมษายน พ.ศ. 2325 หลังการเกิดจลาจลครั้งใหญ่ในกรุงธนบุรี เมื่อพระยาสุรศักดิ์นาคกำลังเข้ายึดอำนาจการปกครองจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่พระยาสุรศักดิ์ไม่เป็นที่ยอมรับในหมู่ประชาชนจึงจำต้องถวายราชสมบัติต่อสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก ซึ่งนำทัพกลับจากราชการศึกในเขมร

ถึงแม้ว่าการเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะเป็นไปในลักษณะการปราบดาภิเษก มิใช่การสืบสันตติวงศ์ต่อจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่พระองค์กลับได้รับการสนับสนุนจากขุนนางข้าราชการสำนักตลอดจนไพร่ฟ้าประชาชนเป็นอย่างมาก ซึ่งที่มาของการยอมรับนี้ อาจพิจารณาได้ทั้งจากเรื่องชาติกำเนิดและบทบาทการดำเนินงานก่อนการครองราชย์

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีพระนามเดิมว่าตัวง ประสูติที่กรุงศรีอยุธยาในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อวันที่ 20 มีนาคม พ.ศ. 2279 เป็นพระโอรสลำดับที่ 4 ในสมเด็จพระชนกทองดีและสมเด็จพระชนนีหยก (ดาวเรือง) ประวัติความเป็นมาแห่งบรรพชนของพระราชวงศ์ปรากฏในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่พระราชทานแก่เซอร์จอห์น เบาว์ริง^๑ มีใจความว่า ทางสายสมเด็จพระชนกนั้นสืบตระกูลมาจากโกษาปาน (ออกพระวิสุทธสุนทร) บุตรเจ้าแม่วัดดุสิต (พระนมเอกของสมเด็จพระนารายณ์) กับขุนนางที่เป็นเชื้อสายทหารมอญที่เข้ามาสามีกัดในสมัยสมเด็จพระนเรศวร มีนิวาสสถานอยู่ในเขตกำแพงพระนครเหนือป้อมเพชรบริเวณวัดสุวรรณาาราม ส่วนพระชนนีนั้นเป็นธิดาเศรษฐีจีนมีนิวาสสถานอยู่บริเวณตลาดบางกะจะ ซึ่งเป็นย่านการค้าสำคัญของชาวจีนในกรุงศรีอยุธยา

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงเป็นชาวเมืองหลวงทั้งยังมีชาติกำเนิดอยู่ในตระกูลขุนนาง พระองค์ได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตตั้งแต่ยังเยาว์วัย หลังการอุปสมบทที่วัดมหาธาตุในอยุธยาจึงเข้ารับราชการเป็นมหาดเล็กหลวง ต่อมาได้รับแต่งตั้งเป็นหลวงยกกระบัตรเจ้าพนักงานฝ่ายยุติธรรมประจำเมืองราชบุรี จนกรุงศรีอยุธยาล่มสลาย

พ.ศ. 2311 หลวงยกกระบัตร (ตัวง) ได้รับการชักชวนจากน้องชาย คือ นายสุดจินดา (บุญมา) ให้เข้ารับราชการกับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (ตากสิน) และได้ร่วมมีบทบาทในการเสริมสร้างความเป็นปึกแผ่นมั่นคง ให้แก่ราชอาณาจักรสยาม ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์และดำรงตำแหน่งสำคัญตามลำดับดังนี้

พ.ศ. 2311 ได้รับแต่งตั้งเป็นพระราชวรินทร์ในกรมพระตำรวจ และได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์จางวางกรมพระตำรวจ ภายหลังการปราบชุมนุมเจ้าพิมาย

พ.ศ. 2313 เลื่อนเป็นพระยาอมราช บัญชาการกรมมหาดไทย หลังการปราบชุมนุมเจ้าพระฝาง

พ.ศ. 2314 เลื่อนเป็นเจ้าพระยาจักรี สมุหนายก ในคราวศึกปราบเขมรครั้งที่ 1

พ.ศ. 2319 เลื่อนเป็นสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก หลังปราบปรามเมืองจำปาศักดิ์

ระหว่างรับราชการพระองค์ได้โดยเสด็จสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีในการทำศึกสงครามรวบรวมดินแดนไทยให้กลับคืนเป็นเอกภาพ พร้อมสร้างเสถียรภาพความมั่นคงของประเทศตลอดมา ทั้งป้องกันการรุกรานจากพม่า และขยายขอบเขตของราชอาณาจักร เริ่มจากศึกปราบชุมนุมเจ้าพิชณุโลก (พ.ศ. 2311) ศึกปราบเจ้าพิมาย (พ.ศ. 2311) ศึกปราบเจ้าพระฝาง (พ.ศ. 2313) ศึกเขมร (พ.ศ. 2314) ศึกเชียงใหม่ครั้งที่หนึ่ง (พ.ศ. 2314) ครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2317) และศึกอะแหรหูนกั (พ.ศ. 2318)

นับจาก พ.ศ. 2319 สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงยุติบทบาทในฐานะเป็นจอมทัพบัญชาการศึกด้วยพระองค์เอง แต่ได้โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เจ้าพระยาจักรีดำรงตำแหน่งแม่ทัพใหญ่บัญชาการศึกแทนพระองค์ จึงเท่ากับมอบอำนาจการควบคุมบังคับบัญชากองทัพไว้พลั้งมือให้แก่เจ้าพระยาจักรี สงครามที่พระองค์ทำหน้าที่แม่ทัพใหญ่ คือ ศึกจำปาศักดิ์ (พ.ศ. 2319) ศึกเวียงจันทน์ (พ.ศ. 2321) และศึกเขมร (พ.ศ. 2324) ในการศึกทุกครั้งพระองค์สามารถปฏิบัติราชการจนประสบผลสำเร็จสมดังพระราชประสงค์ ยกเว้นศึกเขมรครั้งสุดท้ายเพราะต้องนำทัพกลับมาปราบจระจกในกรุงธนบุรี

สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกได้แสดงให้เห็นถึงความสามารถชัดเจนด้านการรบ ขณะเดียวกัน ยังได้ปฏิบัติหน้าที่ช่วยบริหารราชการทั้งปวงตามธรรมเนียมสมัยอยุธยาอย่างเข้มแข็ง ช่วยเสริมสร้างความมั่นคงให้แก่บ้านเมืองสมกับตำแหน่งสมุหนายก รวมทั้งถวายคำแนะนำต่างๆ ที่เป็นประโยชน์แก่แผ่นดิน ทั้งยังอยู่ในตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีหัวหน้าขุนนางแห่งราชสำนักควบคุมบัญชาการกรมราชการฝ่ายพลเรือน ทั้งหมด เท่ากับเป็นศูนย์รวมเชื้อสายตระกูลขุนนางเก่าสมัยอยุธยาที่มารับราชการในกรุงธนบุรีและทรงอิทธิพลไว้เป็นจำนวนมาก^๑ ดังนั้นสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกจึงมีบทบาทและอิทธิพลเหนือขุนนางทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน ตลอดจนครอบครัวและไพร่พล รวมทั้งพ่อค้าวานิชเงินบางกลุ่ม บุคคลเหล่านี้ แลเห็นถึงพระปรีชาสามารถและพระบารมี จึงสนับสนุนให้พระองค์ขึ้นปกครองอาณาจักร สืบแทนสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีที่ทรงวางมือจากการปฏิบัติราชการ เพราะทรงหันไปมุ่งแต่การวิปัสสนากรรมฐานส่วนพระองค์จนเกิดความวุ่นวายในคอนปลายแผ่นดิน

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนากรุงเทพฯ เป็นราชธานีใหม่ และได้กลายเป็นศูนย์กลางแห่งความเจริญมั่นคง และมั่งคั่งแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระองค์ทรงเอาพระทัยใส่บริหารราชการแผ่นดินโดยยึดถือธรรมเนียมปฏิบัติสมัยอยุธยาเป็นแบบฉบับ แต่ปรับให้สอดคล้องกับสภาพการณ์ ทรงฟื้นฟู ศิลปะวิทยาการและวัฒนธรรมแขนงต่างๆ ที่เคยเจริญรุ่งเรืองในสมัยอยุธยาให้กลับคืนมา ขณะเดียวกันก็ ทรงเอาพระทัยใส่ดูแลทุกข์สุขของประชาชน ส่งเสริมการเพาะปลูกและการค้าขายทั้งภายในภายนอก ฟื้นฟูสัมพันธไมตรีกับนานาประเทศ ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา พร้อมกันนั้นยังให้ความอุปถัมภ์ชนหมู่น้อยต่างศาสนาที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารเป็นอย่างดี พระราชภารกิจหลักที่สำคัญอย่างยิ่ง คือการเสด็จเป็นจอมทัพในราชการศึกสงคราม จนสยามมีความมั่นคงแข็งแรง โดยมีกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เจ้านาย ขุนนางไทยและต่างชาติเป็นกำลังสำคัญ

ภารกิจต่างๆ เหล่านี้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้รับการช่วยเหลือสนับสนุนจากกลุ่มขุนนางที่เป็นเชื้อสายตระกูลขุนนางเก่าในสมัยอยุธยาอย่างมาก ดังนั้นกลุ่มขุนนางเหล่านี้จึงเป็นคณะบุคคลที่ทรงอำนาจอย่างยิ่ง ซึ่งอาจเป็นอันตรายต่อเสถียรภาพแห่งราชบัลลังก์ได้ ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนับแต่แผ่นดินแรก เป็นต้นมาจึงพยายามหาวิธีการควบคุมความจงรักภักดีของเหล่าขุนนางไว้ ขณะเดียวกันก็ต้องพยายามเสริมสร้างสถาบันกษัตริย์ให้มีความมั่นคงไปพร้อมๆ กัน โดยเฉพาะในประเด็นการสืบสันตติวงศ์

การสืบสันตติวงศ์

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การสถาปนาตำแหน่งรัชทายาทยังคงเป็นแบบจารีตเช่นที่เคยปฏิบัติในสมัยอยุธยาตอนปลาย คือมีทั้งตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และพระบัณฑูรใหญ่ พระบัณฑูรน้อย

ตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นตำแหน่งซึ่งพระมหากษัตริย์ราชวงศ์บ้านพลูหลวงได้สถาปนาขึ้นไว้เทียบได้กับตำแหน่งพระมหาอุปราชรับรัชทายาท สมัยรัตนโกสินทร์ได้ยึดถือแบบอย่างธรรมเนียมของกรุงศรีอยุธยาตอนปลายเป็นหลัก ดังนั้นเมื่อตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล คือตำแหน่งพระราชวงศ์ที่สำคัญสูงสุดรองลงมาจากองค์พระมหากษัตริย์ จึงถือได้ว่าตำแหน่งนี้คือองค์รัชทายาทโดยปริยาย^๒

แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้มีการสถาปนาตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ไว้ตั้งแต่แรกประดิษฐานพระราชวงศ์ ทั้งนี้ด้วยเหตุผลความจำเป็นของการก่อตั้งราชวงศ์ใหม่ในระยะต่อมายังได้มีการสถาปนาตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานภิมุข (วังหลัง) ขึ้นอีกตำแหน่งหนึ่ง เพื่อเป็นการปูนบำเหน็จรางวัลและถ่วงดุลในหมู่พระราชวงศ์ แต่วังหน้ามีสิทธิของการเป็นรัชทายาทมากกว่าผู้ดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในแผ่นดินแรกมีสององค์ได้แก่

1. กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

เมื่อแรกที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติสถาปนาราชวงศ์จักรีนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเจ้าพระยาสุรสีห์พิชฌุธาธิราช (บุญมา) พระอนุชาร่วมชนนีให้ดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ซึ่งเท่ากับอยู่ในฐานะพระมหาอุปราชรับรัชทายาท เนื่องจากขณะนั้นเป็นช่วงระยะเวลาก่อตั้งราชวงศ์ใหม่ ชุมนาง ประชาชนทั้งในราชธานีและหัวเมืองที่ยังคงจงรักภักดีต่อราชวงศ์เก่าอาจก่อปัญหายุ่งยาก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงหวังให้สมเด็จพระอนุชาซึ่งเป็นผู้มีฝีมือเข้มแข็ง ทั้งด้านการยุทธและการปกครองมาช่วยค้ำจุนราชบัลลังก์ ขณะเดียวกันราชอาณาจักรสยามเพิ่งจะฟื้นฟูอำนาจขึ้นมาได้ไม่นานนัก ถึงแม้จะสามารถรวบรวมอดีตประเทศราชบางส่วนกลับคืนมาได้ แต่ศัตรูสำคัญคือพม่ายังคงมีอิทธิพลเข้มแข็ง ดังนั้นการฝึกความสามารถความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน เพื่อสร้างพลังต่อต้านศัตรูภายนอก จึงนับเป็นความจำเป็นอย่างยิ่ง กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทจึงมีบทบาทความสำคัญเคียงคู่กันมากับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก คล้ายกับเป็นการปกครองร่วมกันในระบบกษัตริย์คู่ แม้แต่ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ก็เรียกทั้ง 2 พระองค์คู่กันว่า “พระบาทสมเด็จพระบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้ง 2 พระองค์” ดังนั้นกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทจึงได้รับการคาดหมายว่า จะเป็นพระมหากษัตริย์ลำดับต่อจากสมเด็จพระเชษฐา ทั้งนี้เพื่อดำรงความมั่นคงแห่งพระราชวงศ์และราชอาณาจักร แต่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททิวงคตไปก่อนตั้งแต่ พ.ศ. 2346

2. กรมพระราชวังบวรมหาอิศรสุนทร

หลังจากกรมพระราชวังบวรฯ องค์แรกทิวงคต พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมิได้สถาปนาพระราชวงศ์องค์ใดขึ้นดำรงตำแหน่งนี้สืบต่ออีก จนเมื่อเจ้านายที่ทรงอิทธิพลอีกองค์หนึ่งคือ กรมพระราชวังบวรสถานภิมุขสิ้นพระชนม์ลง จึงโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรพระโอรสองค์ใหญ่ขึ้นดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรฯ พระองค์ใหม่ ใน พ.ศ. 2350 ด้วยความจำเป็นในการกำหนดองค์รัชทายาท เนื่องจากขณะนั้นองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเจริญพระชนมายุสูง พระราชวงศ์ชั้นใหญ่ก็สิ้นพระชนม์ไปแล้วหลายพระองค์ ถ้าเกิดการผลัดแผ่นดินโดยกะทันหันก็อาจเป็นอันตรายต่อพระราชวงศ์และราชอาณาจักรได้

การสถาปนากรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์ใหม่ พิจารณาตามหลักโบราณราชประเพณี (กฎมณเฑียรบาลสมัยอยุธยา) ผู้ที่อยู่ในเกณฑ์จึงได้แก่พระโอรสองค์ใหญ่ขึ้นสมเด็จพระเจ้าฟ้าหรือพระโอรสที่ประสูติจากพระอัครมเหสี คือ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ซึ่งทรงปฏิบัติราชการ

ตามที่ได้รับมอบหมายสำเร็จลุล่วงด้วยดีมาตลอด อาทิเป็นแม่กองถวายความอารักขาในครั้งที่สมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จไปอภิบาลกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เป็นแม่กองสืบสวนกรณีกบฏของเจ้านายขุนนางฝ่ายวังหน้าเมื่อ พ.ศ. 2346 สามารถจับกุมผู้ก่อการมาลงโทษได้ก่อนที่จะเกิดเหตุร้ายแรงสนับสนุนการจัดชำระพระราชพงศาวดารเหนือ ซึ่งเท่ากับรวบรวมประวัติศาสตร์ความเป็นมาของชนชาติไทยไว้มิให้สูญหายไป ดังนั้นเมื่อถึงวาระอันสมควรพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาไว้ในตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (พระบดินทร์ใหญ่) พร้อมกับนั้นยังโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระโอรสระดับสมเด็จพระองค์เล็กคือ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ขึ้นเป็นพระบดินทร์น้อยด้วยอีกองค์หนึ่ง

กรมพระราชวังบวรฯ ได้ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจแทนพระองค์เป็นกรณีๆ และเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกสวรรคตใน พ.ศ. 2352 กรมพระราชวังบวรฯ ได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติตามพระราชประสงค์ของสมเด็จพระบรมชนกนาถที่ทรงแสดงนัยผ่านการพระราชทานสร้อยประจำทองแก่กรมพระราชวังบวรฯ ก่อนสวรรคต

แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสวรรคต ธรรมเนียมที่ปฏิบัติกันมาเมื่อครั้งกรุงเก่า นั้น กรมพระราชวังบวรฯ ซึ่งอยู่ในฐานะผู้สำเร็จราชการจะไม่ประกาศสถาปนาพระองค์ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ หากแต่จะต้องมีผู้กราบถวายบังคมทูลอัญเชิญเสด็จขึ้นผ่านพิภพอย่างเป็นทางการ ดังนั้นคณะบุคคลชั้นประกอบด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางชั้นผู้ใหญ่และพระราชาคณะระดับสูง ซึ่งถือว่าเป็นตัวแทนของไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ จึงได้ประชุมปรึกษา และกราบบังคมทูลอัญเชิญเสด็จกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทขึ้นครองราชอาณาจักรสยามสืบสันตติวงศ์เป็นพระมหากษัตริย์ลำดับที่ 2 แห่งราชวงศ์จักรี เพราะถึงพร้อมด้วยชาติภูมิคือ เป็นพระโอรสชั้นเจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ที่ประสูติจากพระอัครชายาเดิม อันเทียบได้กับตำแหน่งสมเด็จพระพุทธเจ้าในกฎมณเฑียรบาลสมัยอยุธยา ทั้งยังได้รับการสถาปนาให้อยู่ในตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลหรือองค์อุปราชรับรัชทายาท ถือว่ามีความสำคัญเป็นอันดับสองรองจากพระมหากษัตริย์ ส่วนทางด้านวัยวุฒิ กรมพระราชวังบวรฯ ก็ทรงมีอาวุโสสูงในหมู่พระราชวงศ์ขณะนั้น แต่ที่สำคัญยิ่งคือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ตรัสมอบราชสมบัติพระราชทานเมื่อใกล้จะสิ้นพระชนม์ ดังนั้นการประชุมของคณะบุคคลดังกล่าวจึงเป็นเพียงการรักษาธรรมเนียม โดยปฏิบัติตามกระแสพระราชดำริที่ได้กำหนดไว้

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมอบหมายให้พระราชวงศ์มาช่วยบริหารราชการแผ่นดินกำกับควบคุมหน่วยงานราชการต่างพระเนตรพระกรรณ แสดงถึงความไว้วางพระทัยที่พระมหากษัตริย์มีต่อพระบรมวงศานุวงศ์ ไม่เหมือนสมัยอยุธยาที่มีแต่ความหวาดระแวง ทั้งยังเป็นการรวมพลังของเจ้านายควบคุมบทบาทของขุนนางเสนาบดีไปในคราวเดียวกัน ในสมัยนั้นนอกจากเรื่องยุ่งยากกรณีกบฏหม่อมหมื่นไฉนตอนต้นแผ่นดินแล้ว นับว่าเป็นช่วงเวลาที่บ้านเมืองมีความสงบสุขปราศจากศึกใหญ่ ดังนั้นภารกิจของบ้านเมืองจึงมุ่งไปสู่การฟื้นฟูศิลปกรรม ส่งเสริมการค้าและไมตรีกับต่างชาติมากกว่าการทำสงคราม ซึ่งส่งผล

กระทบต่อการเป็นรัฐมหาอำนาจ ทำให้ชนชาติอื่นคาดหมายว่าสยามอ่อนแอ จึงคิดขยายอิทธิพลแข่งขัน
รวมทั้งแยกตัวเป็นอิสระอันเป็นผลต่อเนื่องถึงสมัยต่อมาที่จำเป็นต้องมีผู้นำที่เข้มแข็งด้านการบริหารปกครอง

ในส่วนของการกำหนดองค์รัชทายาท ระยะต้นแผ่นดินโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาพระอนุชา่วมชนนี้ คือ
สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ขึ้นดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล รัชทายาทโดยพฤตินัย
เนื่องจากทรงเป็นพระบัณฑูรน้อยคู่กันมากับพระองค์ในแผ่นดินก่อน ดังนั้นเมื่อพระบัณฑูรใหญ่ขึ้นเถลิง
ถวัลย์ราชสมบัติ จึงได้สถาปนาพระบัณฑูรน้อยเป็นกรมพระราชวังบวรฯ เป็นการสนองพระราชประสงค์ของ
สมเด็จพระบรมชนกนาถ นอกจากนี้ยังเท่ากับเป็นการปูนบำเหน็จปลอบพระทัย เนื่องจากสมเด็จพระ
พระอนุชามีได้คุมแค้นแทนพระชายา (จอมมารดาสำลิวรรณ) ซึ่งต้องโทษขึ้นประหารในกรณีกบฏหม่อมเหม็น
หากกลับทรงช่วยเหลือปฏิบัติราชการของสมเด็จพระเชษฐาด้วยดี

กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ทรงพระปรีชาสามารถและถวายเป็นความจงรักภักดีอย่างแท้จริง
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงทรงมอบหมายให้กรมพระราชวังบวรฯ ดูแลบริหารราชการต่าง
พระเนตรพระกรรณ ความคุมการปฏิบัติหน้าที่ดำเนินงานของขุนนางทั้งปวง กรมพระราชวังบวรฯ ประชวร
ทิวงคต เมื่อ พ.ศ. 2360 หลังจากนั้นมิได้มีการสถาปนาพระราชวงศ์ใดขึ้นดำรงตำแหน่งนี้อีกเลย
จึงทำให้เกิดปัญหาว่าจะทรงมอบหมายตำแหน่งรัชทายาทให้แก่พระราชวงศ์ใด ตามกฎมณเฑียรบาล
พระโอรสชั้นเจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ที่ประสูติจากพระอัครมเหสีควรจะได้รับสิทธิ แต่มิได้มีการสถาปนา ซึ่งอาจ
พิจารณาถึง มูลเหตุได้ ดังนี้

1. ในแผ่นดินนี้มิได้มีการสถาปนาตำแหน่งพระมเหสีอย่างเป็นทางการ เป็นเพียงการรับรู้โดย
พฤตินัยว่าผู้สมควรแก่อิสริยยศนี้ คือ เจ้าฟ้านุญรอด พระอัครชายาเดิม มีพระโอรสที่เจริญพระชนม์ได้แก่
สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎและสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฑามณี ซึ่งได้รับการยกย่องยิ่ง
กว่าพระโอรสองค์อื่นๆ และได้รับการสนับสนุนจากเจ้านายที่มีอิทธิพลยิ่งในราชสำนักขณะนั้น คือ เจ้าฟ้า
กรมหลวงพิทักษ์มนตรี (อนุชาของเจ้าฟ้านุญรอด) ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้กำกับราชการแผ่นดินต่างพระเนตร
พระกรรณสืบต่อจากกรมพระราชวังบวรฯ ดังนั้นจึงคาดหมายว่าเจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ คงจะได้รับสถาปนา
เป็นองค์รัชทายาท ในวาระต่อไป แต่ภายหลังมีเหตุพลิกผันเนื่องจากเจ้าฟ้านุญรอดเกิดปัญหาขัดแย้ง
รุนแรงกับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ประกอบกับกรมหลวงพิทักษ์มนตรีสิ้นพระชนม์
อำนาจบริหารในราชสำนักเปลี่ยนไปตกอยู่กับกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์

2. ช่วงกลางแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีพระราชชายานารีอีกองค์หนึ่ง
คือ เจ้าฟ้ากมลทลพระชนิษฐาต่างชนนี ทรงมีพระโอรสด้วยเจ้าฟ้ากมลทลอีก 3 องค์คือ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
เจ้าฟ้าอาภรณ์ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากลาง และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าปิ๋ว หากพิจารณา
ตามสกุลยศเดิมแล้วเจ้าฟ้ากมลทลควรจะได้ดำรงตำแหน่งพระอัครมเหสี เนื่องจากทรงเป็นเจ้าฟ้าพระธิดา
ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ส่วนเจ้าฟ้านุญรอดทรงเป็นเพียงพระนัดดา พระโอรสที่
ประสูติจากเจ้าฟ้ากมลทลจึงควรจะมีสิทธิและอิสริยยศสูงกว่าพระโอรสที่ประสูติจากเจ้าฟ้านุญรอด แต่
อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมิได้สถาปนาเจ้าฟ้ากมลทลหรือพระโอรสให้มีอิสริย
ยศสูงชันตามฐานันดร ดังนั้นจึงอาจเป็นไปได้ว่าจะทรงขอให้พระโอรสชั้นเจ้าฟ้าทั้งหมดเจริญพระชนม์เสียก่อน

จึงจะพิจารณาเลือก องค์ที่ทรงพระปรีชาสามารถเป็นรัชทายาท

3. พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยังมีพระโอรสที่โปรดปรานไว้วางพระทัยยิ่งอีกองค์หนึ่ง คือ พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ในเจ้าจอมมารดาเรียบพระสนมเอก กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เป็นพระโอรสองค์ใหญ่ได้ถวายการรับใช้ใกล้ชิดมาตลอดตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ สามารถสนองพระราชดำริ และพระราชประสงค์ให้ลุล่วงด้วยดี โดยเฉพาะการปฏิบัติราชการในบทบาทของวังหน้าตอนปลายรัชกาล ดังนั้นทั้งคุณวุฒิและวัยวุฒิของพระองค์จึงเหมาะสมกับการดำรงตำแหน่งองค์รัชทายาทสืบสันตติวงศ์ หากแต่ติดขัดที่ชาติวุฒิเพราะทรงเป็นเพียงพระโอรสชั้นพระองค์เจ้า อย่างไรก็ตามใน พ.ศ. 2364 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนอิสริยยศขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ทรงศักดินา 20,000 ไร่ เทียบได้กับตำแหน่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าชั้นโทที่ทรงกรม

แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคตโดยมิได้ตรัสมอบราชสมบัติแก่เจ้านายองค์ใด ทั้งยังมิได้มีการสถาปนาพระราชวงศ์ให้อยู่ในที่อันเทียบได้กับองค์รัชทายาท ดังนั้นจึงเป็นภาระหน้าที่ของพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางชั้นผู้ใหญ่และพระราชอาคันตุกะระดับสูง ที่จะประชุมพิจารณาคัดเลือกพระราชวงศ์องค์ที่เหมาะสมที่สุดขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์สืบราชสมบัติต่อไป เจ้านายที่อยู่ในข่ายการพิจารณามีเพียงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎและสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์

ที่ประชุมได้พร้อมใจอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์ลำดับที่ 3 แห่งราชวงศ์จักรี ด้วยเหตุผลว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้แสดงพระปรีชาสามารถในการบริหารราชการแผ่นดินให้ประจักษ์มาโดยตลอด สามารถจะนำพาอาณาประชาราษฎร์ให้ฝ่าฟันปัญหาวิกฤตต่างๆ ที่กำลังคุกคามสยามขณะนั้นลงได้ ขณะที่เจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งมีพระชนมายุน้อยกว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ถึง 17 ปีมิเคยรับราชการหลักหรือแสดงพระปรีชาด้านการบริหารบ้านเมืองมาก่อน

การเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สมควรที่จะได้รับการขนานนามว่า "อเนกชนนิกรสโมสรสมมติ" อย่างยิ่งพระองค์หนึ่ง เนื่องด้วยทรงได้รับการคัดเลือกด้วยความไว้วางใจของคณะบุคคลอันเปรียบเสมือนตัวแทนปวงชน แต่หากพิจารณาในรายละเอียดจะเห็นได้ว่าพระองค์ทรงมีความสนิทสนมคุ้นเคยกับคณะบุคคลเหล่านั้นมาก่อนเป็นส่วนใหญ่ ทั้งในวงราชการและเป็นการส่วนพระองค์ ดังปรากฏข้อความในพระราชพงศาวดารว่า "...ทั้งข้าทูลละอองธุลีพระบาทก็มีความจงรักภักดีในพระองค์ท่านก็มาก สมควรจะได้ครอบครองสิริราชสมบัติรักษาแผ่นดินสืบพระบรมราชตระกูลต่อไป..." จึงอาจพิจารณาในประเด็นนี้ได้ว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์นอกจากจะมีพระปรีชาสามารถเป็นที่ปรากฏชัดแล้วยังทรงดำเนินนโยบายด้านการเมืองอย่างลึกซึ้งมาโดยตลอดสร้างสมพระบารมีส่วนพระองค์ที่ครอบคลุมทุกด้าน

ส่วนสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งกำลังผนวชอยู่นั้นได้ทรงปรึกษาปัญหาสิทธิในราชบัลลังก์กับพระราชวงศ์ที่ใกล้ชิด เช่น กรมขุนอิศราอนุรักษ์ พระอนุชาองค์เล็กของสมเด็จพระชนนีเจ้าฟ้าบุญรอด สมเด็จพระปฐมอัครมหาราชในรัชพระอุปัชฌาย์ และกรมหมื่นเสนาบดีศรีพระเชษฐา ส่วนใหญ่ไม่ทรงเห็นชอบที่จะมีการทวงสิทธิ เนื่องจากปัญหาความเหมาะสมด้านคุณวุฒิ และเพื่อเป็นการป้องกันมิให้เกิดความแตกร้างในบ้านเมือง

ดังนั้นเจ้าฟ้ามงกุฎจึงเลือกที่จะผนวชเป็นพระภิกษุตลอดไปตามที่สมเด็จพระบรมพรหมานุชิตทรงแนะนำ เพื่อหลีกเลี่ยงมิให้คณะบุคคลอื่นนำพระองค์ไปเป็นข้ออ้างในการชิงบัลลังก์

แนวพระราชดำริของเจ้าฟ้ามงกุฎต่อเหตุการณ์ในช่วงผลัดแผ่นดินนี้ ปรากฏอยู่ในพระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่พระราชทานไปยังสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมารพระองค์แรก ความว่า

...ได้ฟังจากรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อพระโอรสองค์หนึ่งว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นทรงพระสติปัญญามาก และเป็นที่โปรดปรานของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยิ่งนักถึงโดยว่าถ้ามีพระสติจะรับสั่งได้ ท่านไม่แน่ว่าจะทรงมอบราชสมบัติพระราชทานพระองค์หรือพระราชทานพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยในเวลานั้น บ้านเมืองยังต้องรบพุ่งติดพันกันอยู่กับพม่า จำเป็นต้องหาพระเจ้าแผ่นดินที่รอบรู้ในกิจการทั้งปวงและเป็นที่ยอมรับกันทั่วหน้า จะได้ป้องกันศัตรูภายนอกได้ พระองค์ท่านจึงมิได้มีความโทมนัสเสียพระทัย และก่อการลูกกลมอันใดขึ้นในบ้านเมืองตามคำแนะนำของบางคน ซึ่งคิดแก่งแย่งต่างๆ ด้วยความรักแผ่นดิน และราชตระกูล...^๑

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใส่พระทัยกับการปกครองบ้านเมืองอย่างแท้จริง ทั้งการศึกสงคราม บำบัดทุกข์ บำรุงสุขให้แก่ประชาชน ส่งเสริมทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และทรงมีขันติธรรมทางศาสนา เช่น ไม่ขัดขวางการตั้งนิกายใหม่ (ธรรมยุติกนิกาย) ในพุทธศาสนา รวมทั้งการเข้ามาเผยแผ่ศาสนาของคณะบาทหลวงมิชชันนารีในคริสต์ศาสนา สนับสนุนส่งเสริมวิทยาการทั้งแบบเก่าและใหม่ ตลอดจนดำเนินนโยบายปรับความสัมพันธ์กับชาติตะวันตกอย่างเฉียบแหลม

ด้านการสถาปนาองค์อุปราชรัชทายาท ในรัชกาลนี้ค่อนข้างมีปัญหาเมื่อเทียบกับแผ่นดินก่อน ซึ่งอาจวิเคราะห์ถึงมูลเหตุได้จากประเด็นเหล่านี้คือ

1. ความไม่สมบูรณ์ขององค์ผู้ดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่มีพระอนุชาร่วมชนนี กรมพระราชวังบวรฯ จึงได้แก่พระปิตุลากรมหมื่นศักดิ์พลเทพ พระโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและเจ้าจอมมารคาน้อยใหญ่ อิดาเจ้าพระยานครศรีธรรมราช สกุลยศเดิมของพระองค์จึงเป็นเพียงระดับพระองค์เจ้า นับว่าด้อยกว่ากรมพระราชวังบวรองค์อื่นๆ นอกจากนั้นยังมีพระญาติสนิทสายตรงที่พระบารมีของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะแผ่ไปคุ้มครองให้เป็นที่ยอมรับในการสืบสันตติวงศ์ได้ สันนิษฐานว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงมีพระราชประสงค์ให้กรมพระราชวังบวรฯ ดำรงฐานะอุปราชรัชทายาทมาแต่แรก หากแต่ที่สถาปนาขึ้นเพราะความเหมาะสมทั้งชาติวุฒิ คุณวุฒิ และสถานการณ์บ้านเมือง เนื่องจากทรงเป็นเชื้อสายเจ้าเมืองนครที่ทรงอิทธิพลในสยามได้ ดังนั้นราชธานี

จะสามารถเข้าไปควบคุมหัวเมืองปักษ์ใต้ผ่านทางกรมพระราชวังบวรฯ ได้ ประกอบกับในแผ่นดินก่อนกรมหมื่นศักดิ์พลเทพได้รับมอบหมายให้กำกับราชการกรมกลาโหม นับเป็นเจ้านายที่ทรงอำนาจมากที่สุดพระองค์หนึ่ง นอกจากนี้ทั้ง 2 พระองค์ทรงมีสัมพันธ์ภาพที่ดีระหว่างกันเพราะทรงมีพระชนมายุใกล้เคียงกันและมีโอกาสได้ปฏิบัติราชการประสานงานควบคู่กันมาโดยตลอด”

กรมพระราชวังบวรฯ ประชวรทิวงคตเมื่อ พ.ศ. 2375 หลังจากนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมิได้สถาปนาพระราชวงศ์องค์ใดขึ้นมาดำรงตำแหน่งอีกจนตลอดรัชกาล แสดงถึงเจตจำนงอันชัดเจนว่าการสถาปนาตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในตอนต้นรัชกาลนั้นมีขึ้นเพื่อเสริมความมั่นคงแห่งตำแหน่งพระมหากษัตริย์ของพระองค์ เมื่อหมดความจำเป็นแล้วจึงไม่ต้องสถาปนาอีก แต่เพื่อเป็นการบรรเทาภาวะตึงเครียดในหมู่พระราชวงศ์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้ใช้วิธีตั้งกรมและเลื่อนกรมเจ้านายที่มีความดีความชอบแทน และเป็นประเพณีปฏิบัติสืบต่อมา

2. พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้สถาปนาพระมเหสีเทวีหรือทรงมีพระภริยาเจ้าที่อยู่ในฐานะพระมเหสีโดยพฤตินัย รัชกาลนี้จึงไม่ปรากฏว่ามีพระโอรสธิดาในระดับเจ้าฟ้า ดังนั้นเจ้านายชั้นเจ้าฟ้าที่ยังดำรงพระชนมชีพอยู่ในแผ่นดินนี้ จึงมีแต่พระโอรสในรัชกาลก่อนทั้งสิ้นรวม 5 พระองค์ ทั้งนี้เพราะทรงเข้าพระทัยดีว่าการขึ้นครองราชย์ของพระองค์เกิดจากความจำเป็นของประเทศที่จะต้องป้องกันการคุกคามแทรกแซงทั้งจากภายในและภายนอก เพื่อประโยชน์แห่งบ้านเมืองและประชาชน มิใช่เพื่อช่วงชิงอำนาจความเป็นใหญ่มาสู่พระองค์และทายาท

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อาจจะทรงเคยมีพระราชดำริที่จะสถาปนาพระโอรสขึ้นเป็นองค์รัชทายาท หากแต่โอรสรุ่นใหญ่ที่ทรงโปรดปรานส่วนใหญ่สิ้นพระชนม์ไปก่อน แต่ถ้าทรงมีแนวพระราชประสงค์เช่นนี้จริงก็คงจะมีการสถาปนาพระโอรสให้มีอิสริยยศระดับสูงและดำรงตำแหน่งที่สำคัญเพื่อเป็นการส่งเสริมบรรพตลครรัชสมัยอันยาวนานได้ซึ่งมิได้มีการแต่งตั้งแต่อย่างใด เอกสารของหมอบลัดเลย์ได้กล่าวว่า ขณะที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรหนักใกล้จะสวรรคตนั้น ได้รับสั่งให้เจ้าพนักงานภูษามาลาไปเบิกสร้อยประคำทองของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่เคยพระราชทานแก่กรมพระราชวังบวรมหาอิศรสุนทร เพื่อจะพระราชทานแก่พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าอรณพกรมหมื่นอมเรนทรดิศนทร แสดงนัยถึงพระราชประสงค์ที่จะให้โอรสองค์นี้เป็นผู้รับรัชทายาท แต่เจ้าพนักงานนำสร้อยมิตเส้นขึ้นทูลเกล้าถวายฯ ซึ่งพระองค์มิได้มีรับสั่งให้นำมาเปลี่ยนใหม่ ส่วนศาสตราจารย์เวลลาได้กล่าวไว้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยทรงมีพระราชดำริ จะสถาปนากรมหมื่นอมเรนทรดิศนทร มาก่อนแต่ไม่ได้รับการสนับสนุนจากขุนนางกลุ่มลกุลุนนาค”

3. พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้แสดงนัยที่บ่งชี้ถึงความสำคัญในฐานะเป็นองค์รัชทายาทของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอทั้ง 2 องค์คือ เจ้าฟ้ามงกุฎ (วชิรญาณภิกขุ) และกรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ดังกรณีที่มีทูตตะวันตกเข้ามาขอเจรจาแก้ไขสนธิสัญญาในช่วงปลายรัชกาล ถึงแม้ว่าจะไม่มีการตกลงเป็นทางการแต่ก็โปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีกรมทำนุทูตต่างชาติ เข้าเฝ้าวชิรญาณภิกขุและกรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เพื่อเป็นการวางรากฐานการติดต่อในวันหน้าสำหรับองค์รัชทายาท อีกกรณีหนึ่ง คือ การอัญเชิญวชิรญาณ

ภิกษุเสด็จมาเป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศซึ่งถือว่าเป็นวัดประจำพระราชวังบวร เท่ากับชี้แนะให้เห็นถึงความสำคัญของสมเด็จพระอนุชาองค์นี้ว่ามีอิทธิพลเทียบได้กับตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังแสดงให้เห็นถึงความโปรดปรานที่มีต่อกรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เช่น ให้อุปถัมภ์กับงานกลาโหม ให้ออกตั้งหน่วยงานทหารแบบใหม่ แม้แต่กรณีพระละครเจ้าแขวงเมืองสระบุรีซึ่งได้กวาดต้อนผู้คนเข้ามาถวายเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เมื่อคราวศึกเจ้าอนุวงศ์อันเป็นความผิดร้ายแรงฐานเป็นกบฏ แต่มิได้โปรดฯ ให้อภัยโทษสมเด็จพระอนุชาแต่ประการใด นอกจากนี้ในระยะต่อมายังโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระอนุชาเสด็จนำทัพเรือออกไปสมทบทัพไทยในศึกอินทนิม - สยามยุทธอีกด้วย เป็นการแสดงนัยว่าสมเด็จพระอนุชาพระองค์นี้เหมาะสมกับตำแหน่งวังหน้า¹²

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 ได้กล่าวถึงแนวพระราชดำริของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อเริ่มทรงพระประชวร เกี่ยวกับเจ้านายที่อยู่ในเกณฑ์สมควรจะได้รับการพิจารณาว่าสามารถจะรักษาแผ่นดินได้ซึ่งมีอยู่ 4 พระองค์ คือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ (วชิรญาณภิกษุ) แต่ก็ทรงเกรงว่าจะยกย่องเชิดชูแต่ธรรมเนียมตักนิกาย อีกองค์คือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ซึ่งทรงพระปรีชาแต่ไม่ชอบงานราชการ ส่วนเจ้านายอีก 2 องค์คือ พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนเดชาดิศร และพระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนพิพิธภูเบนทร์ แต่มีคุณสมบัติด้อยกว่า 2 องค์แรก

ก่อนที่พระอาการจะทรุดหนักสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระบรมราชานุญาตแก่เสนาบดีผู้ใหญ่คือ เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหนกลาโหม พระยาราชสุภาวดีว่าที่สมุหนายก พระยาศรีพิพัฒน์เสนาบดีกรมท่า ให้พิจารณาเลือกสรร พระบรมวงศ์องค์ที่มีคุณสมบัติเหมาะแก่การเป็นพระมหากษัตริย์คือ มีวัยวุฒิปรีชารอบรู้ราชานูวัตร เป็นศาสนูปถัมภกที่อุปถัมภ์พระพุทธศาสนา ปกป้องคุ้มครองรักษาภักดิ์แก่โพธิ์ฟ้าประชาชนรักษาแผ่นดินให้เป็นสุข และเป็นทีพอใจของอาณาประชาราษฎร์มิใช่เป็นแค่พระราชวงศ์ที่ทรงพอพระทัย เพราะอาจเกิดการวิวาทกันแตกสามัคคีจนเดือดร้อนไปทั่ว แสดงถึงน้ำพระทัยประชาราธิปไตยและทรงเห็นแก่ประโยชน์สุขของบ้านเมืองยิ่งกว่าของส่วนพระองค์

พระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการสรรหาองค์รัชทายาทผู้สืบทอดราชบัลลังก์ จะปรากฏในพระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระราชทานแก่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมารความว่า

...เมื่อจวนจะสวรรคต ใช้ว่าท่านจะไม่มีพระราชประสงค์จะให้พระราชโอรสสืบสันตติวงศ์เมื่อใด แต่หากท่านไม่มีพระทัยในพระราชโอรสของท่านว่าองค์ใดอาจจะรักษาแผ่นดินได้ เพราะท่านรักแผ่นดินมากกว่าราชโอรส จึงได้มอบแผ่นดินแก่เสนาบดี ก็เพื่อประสงค์จะให้เลือกเชิญบุคคลกระหม่อม ซึ่งเห็นปรากฏอยู่แล้วว่าทรงพระสติปัญญาสามารถจะรักษาแผ่นดินได้ขึ้นมารักษาแผ่นดินสืบไป... ต้นบรมวงศ์ของเราย่อมรักแผ่นดินมากกว่าลูกหลานในส่วนตัว...¹³

แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโอรสจะสวรรคตเสนาบดีผู้ใหญ่ได้แก่เจ้าพระยาพระคลังพระยาราชสุภาวดีฯลฯ ได้ัญเชิญเสด็จวิญาณภิกษุจากวัดบวรนิเวศมาประทับ ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในพระบรมมหาราชวัง พร้อมกันนั้นก็ได้อัญเชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ให้เสด็จมาประทับ ณ พลับพลาบริเวณพระราชนิเวศน์มหาสถาน ในพระบรมมหาราชวังเช่นเดียวกัน มีการตั้งกองจุกของล้อมวงทั้ง 2 แห่งตามโบราณราชประเพณี หลังจากสวรรคตแล้วพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ และพระเถระระดับสูงได้เข้าเฝ้าทั้ง 2 พระองค์ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กราบบังคมทูลเชิญเสด็จทั้ง 2 พระองค์ขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ เป็นพระมหากษัตริย์ลำดับต่อไป โดยให้เหตุผลว่าทั้งสองพระองค์ ทรงพระปรีชาสามารถ ถึงพร้อมด้วยชาติวุฒิ วิชาวุฒิและคุณวุฒิ ทั้งยังสอดคล้องกับพระราชประสงค์ของรัชกาลก่อนที่ได้แสดงนัยไว้ด้วย

ถึงแม้ว่าคณะที่ประชุมจะกราบบังคมทูลเชิญพร้อมกันทั้ง 2 องค์ก็ตาม แต่เป็นที่รับรู้ว่าจะสืบสันตติวงศ์เป็นพระมหากษัตริย์ลำดับที่ 4 แห่งบรมราชจักรีวงศ์คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ยกเว้นแต่พระองค์ไม่ทรงรับคำเชิญ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ เนื่องจากสิทธิในฐานะเป็นพระเชษฐาและทรงมีข้ออ่อนด้อยทางการเมือง เพราะถึงแม้ว่าจะทรงพระปรีชาสามารถแต่ไม่มีฐานอำนาจสนับสนุนที่แข็งแกร่ง ทั้งยังไม่คุ้นเคยกับการบริหารราชการบ้านเมือง อันจะเป็นผลให้ขุนนางกลุ่มเดิมสามารถคุมอำนาจในราชสำนัก และในวงการบริหารราชการแผ่นดินต่อไป ต่างไปจากสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งทรงมีบทบาทในแผ่นดินก่อนอยู่มาก ทั้งยังมีพระสหายอยู่ทั่วไปทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติ ถ้าขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์อาจทำให้ขุนนางเก่าถูกจำกัดบทบาท

แนวทางการสืบราชสมบัติในแผ่นดินนี้มี 2 ลักษณะ คือ

1. ระยะแรกพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาพระอนุชาร่วมพระชนนี คือ สมเด็จพระอนุชาเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล แต่มีอิทธิพลสูงเกือบเสมอองค์พระมหากษัตริย์ด้วยเหตุผลสำคัญ คือ

ก. เพื่อเป็นการกำหนดองค์รัชทายาทตั้งที่เซอร์แฮรี ออร์ด ข้าหลวงใหญ่อังกฤษประจำสิงคโปร์ ได้แสดงทัศนะไว้ตามพระราชกระแสรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า พระเจ้าแผ่นดินที่ 2 นั้นเป็นผู้มีสิทธิใกล้ชิดราชบัลลังก์ต่อจากพระเจ้าแผ่นดินที่ 1 ถ้าพระเจ้าแผ่นดินที่ 1 สวรรคตก็จะยกพระเจ้าแผ่นดินที่ 2 ขึ้นสืบราชสันตติวงศ์ต่อไป ในกรณีนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเตรียมจัดสร้างพระราชวังแห่งใหม่ที่สวนเนินทอทยานริมคลองมอญ ฝั่งธนบุรี เพื่อเป็นที่ประทับของพระโอรสธิดาหลังจากสิ้นรัชสมัยของพระองค์ เพราะพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวคงจะต้องเสด็จมาประทับในพระบรมมหาราชวัง"

ข. พระองค์ทรงหวังจะให้สมเด็จพระอนุชาเป็นกำลังค้ำจุนราชบัลลังก์เพื่อจะได้บริหารแผ่นดินอย่างมีประสิทธิภาพ เนื่องจากพระอนุชาทรงพระปรีชารอบรู้มีประสบการณ์ด้านการบริหารบ้านเมือง

ธรรมเนียมราชกิจและการศึกสงคราม เพราะได้รับราชการกำกับหน่วยงานมาหลายกรมในรัชกาลก่อน ในขณะที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรอบรู้เฉพาะเรื่องบรรพทิศ

ค. เพื่อเป็นการรวมพลังเผชิญปัญหาที่คุกคามอยู่ในขณะนั้น โดยเฉพาะการป้องกันการแผ่อิทธิพลของขุนนางสกุลขุนนาครที่ทวีขึ้นจนสามารถเป็นผู้ชี้แนะในการเลือกสรรผู้สืบสันตติวงศ์ ดังนั้นเพื่อมิให้เป็นอันตรายต่อสถาบันกษัตริย์ พระองค์จึงจำเป็นต้องอาศัยการสนับสนุนจากพระอนุชาที่มีกำลังพลในสังกัดจำนวนมาก ทั้งยังมีความสนิทสนมกับขุนนางต่างสังกัด ในขณะที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนั้นปราศจากฐานกำลังเพราะทรงผนวชอยู่ถึง 27 ปี นอกจากนี้ยังมีปัญหาภายนอกที่เกิดจากความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองระหว่างประเทศในขณะนั้น ซึ่งพระองค์และกรมขุนอิศเรศรังสรรค์จะร่วมมือกันดำเนินวิเทโศบายด้านการต่างประเทศที่เป็นประโยชน์ที่สุดแก่บ้านเมือง

อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าจะสถาปนาสมเด็จพระอนุชาให้มีอิสริยยศสูงส่งจนเป็นที่เข้าใจในหมู่ชาวต่างชาติว่าสยามมีพระมหากษัตริย์พร้อมกัน 2 พระองค์ ดังจดหมายรายงานเหตุการณ์ของชาวต่างชาติที่เรียกพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “พระมหากษัตริย์องค์ที่ 1 (The First King)” และเรียกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “พระมหากษัตริย์องค์ที่ 2 (The Second King)” แต่ในทางปฏิบัติแล้วพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้มีส่วนในราชกิจ หรือกำหนดนโยบายบริหารบ้านเมืองแต่อย่างใด แม้แต่การดำเนินวิเทโศบายต่างประเทศ ก็มีได้ทรงเข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องกับเท่าใดนัก พระกรณียกิจที่ปรากฏเป็นเพียงการเสด็จเข้าร่วมในงานพระราชพิธีสำคัญๆ เท่านั้น และในตอนหลังก็มักจะเสด็จไปประทับรักษาพระองค์อยู่ตามหัวเมือง

2. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีแนวพระราชดำริ ที่จะให้พระโอรสระดับสมเด็จพระเจ้าฟ้าเป็นผู้สืบทอดรัชทายาทมาตั้งแต่แรกด้วยเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากการสถาปนาตำแหน่งพระมเหสีเทวีตั้งแต่ต้นรัชกาล ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ประชวรสวรรคตใน พ.ศ. 2408 สถานะของสมเด็จพระเจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ คือ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์จึงเปลี่ยนมาเป็นที่องครักษ์ทายาท แต่ยังมีได้มีการสถาปนาขึ้นเป็นทางการเพราะยังทรงพระเยาว์อยู่ ประกอบกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีโอรสชั้นใหญ่ที่ประสูติตั้งแต่ก่อนผนวชอีก 2 องค์ คือ พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส และกรมหมื่นวิษณุวาทนิภาธร อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงนัยให้ทุกคน แม้แต่ในวงการทูตระหว่างประเทศรับรู้ว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์คือผู้สืบทอดบัลลังก์ ดังเหตุการณ์ที่สมเด็จพระเจ้านโปเลียนที่ 3 แห่งฝรั่งเศสได้ส่งพระราชสาส์นมาเจริญสัมพันธไมตรียังราชสำนักสยามเมื่อ พ.ศ. 2409 พร้อมของถวาย คือ พระแสงกระบี่องค์ใหญ่สำหรับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และพระแสงกระบี่องค์น้อยสำหรับพระยุพราชสยาม คือสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ นอกจากนี้ยังมีกรณีเมื่อครั้งที่มีการประกอบพระราชพิธีเสือนกรมเจ้านายใน พ.ศ. 2410 พระอนุชาที่ได้รับการสถาปนาทั้ง 3 องค์ คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนบำราบปรปักษ์ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ และกรมขุนราชสีหวิกรมได้ปฏิญาณองค์ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ที่จะถวายความจงรักภักดีและจะช่วยทำนุบำรุง สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนพิณดีประชานาถให้ได้สืบสันตติวงศ์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้วางแนวทางที่จะให้การสืบทอดราชบัลลังก์เป็นไปโดย

ราบรื่น ไม่มีปัญหาอุกษัตริย์เหมือนสมัยอยุธยา คือ จะพระราชทานราชสมบัติให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ กรมขุนพิณดประชาเนตเมื่อเจริญพระชนม์ครบ 20 ชันษา ส่วนพระองค์เองจะทรงดำรงอิสริยยศ "พระเจ้าหลวง" ช่วยแนะนำกำกับราชการให้แก่พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่¹⁶ แต่พระราชประสงค์นี้ไม่สัมฤทธิ์ผล เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรหนัก หลังจากเสด็จพระราชดำเนินกลับจากการทอดพระเนตรสุริยุปราคาเต็มดวงที่หัวากอ ประจวบคีรีขันธ์ เมื่อเดือน 11 พ.ศ. 2411 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชกระแสรับสั่งพระราชทานแก่เจ้านายอันประกอบด้วย กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท กรมขุนบำราบปรปักษ์ และอัศรมหาเสนาบดี คือ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมุหกลาโหมและเจ้าพระยาภูธราภัย สมุหนายก ให้คัดเลือกพระราชวงศ์ผู้ที่จะสืบราชสมบัติซึ่งต้องเป็นผู้ที่มีปรีชาสามารถจะปกครองรักษาประเทศชาติ และทำให้บ้านเมืองมีเอกภาพเสถียรภาพ ประชาชนอยู่เย็นเป็นสุข

ดังนั้นในทางนิตินัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงใช้สิทธิในการคัดเลือกแต่งตั้งองค์รัชทายาท ปล่อยวางให้เป็นภาระหน้าที่ของที่ประชุมจะเลือกสรรดังเช่นในรัชกาลก่อนๆ แต่เจ้านายขุนนางผู้ใหญ่ได้ถวายคำยืนยันที่จะสนับสนุน ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนพิณดประชาเนตได้ครองราชย์สืบสันตติวงศ์ หลังจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้พระราชทานสร้อยประจำทองของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับพระอัครมเหศวรแก่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนพิณดประชาเนต เท่ากับเป็นการแสดงโดยพฤตินัยว่าทรงมีพระราชประสงค์จะมอบราชสมบัติพระราชทานแก่พระโอรสองค์นี้

แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ตั้งแต่แรกที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ได้เริ่มเกิดปัญหาเกี่ยวกับการสืบสันตติวงศ์ โดยเฉพาะเกณฑ์การกำหนดองค์รัชทายาทตามจารีตเดิม เนื่องจากกรมพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลนี้มิได้รับการสถาปนาจากพระมหากษัตริย์ หากมาจากการเลือกขององค์ประชุมที่ทำหน้าที่พิจารณาผู้สืบสันตติวงศ์เมื่อครั้งผลัดแผ่นดิน ตามข้อเสนอของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์และกรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ ที่ให้ยกกรมหมื่นบวรวิไชยชาญพระโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เพื่อสนองพระมหากรุณาธิคุณทั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ไปพร้อมๆ กัน¹⁷ ถึงแม้ว่าผู้ร่วมประชุมบางส่วนจะไม่เห็นชอบด้วย แต่ไม่มีผู้ใดกล้าคัดค้านรุนแรง มติดังกล่าวเป็นการล่วงละเมิดพระราชอำนาจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากตามธรรมเนียมที่ผ่านมาพระมหากษัตริย์จะทรงพิจารณาเลือกผู้ที่จะดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรฯ ด้วยพระองค์เอง คือ เป็นพระราชวงศ์ที่สูงด้วยชาติวุฒิ คุณวุฒิ มีความใกล้ชิดสามารถไว้วางพระทัยเป็นอย่างดี เพราะเป็นตำแหน่งที่มีความสำคัญ รองไปจากพระมหากษัตริย์

ประเด็นวังหน้าทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไม่พอพระทัยอย่างยิ่ง เพราะหากเกิดกรณีที่มีเหตุให้สวรรคตไปก่อน กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ซึ่งมีเชื้อสายโดยตรงของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และมีสกุลยศเดิมน้อยกว่าเจ้านายสายวังหลวง จะได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ลำดับต่อไปได้ ความขัดแย้งระหว่างวังหลวงและวังหน้าทวีขึ้นทุกขณะจนเกิดเป็นวิกฤตการณ์วังหน้า พ.ศ. 2417 แต่ที่ที่สุดสถานการณ์ก็คลี่คลายลงด้วยดี

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีแนวพระราชดำริเกี่ยวกับองค์รัชทายาทเช่นเดียวกับรัชกาลก่อน คือ เห็นควรให้สืบทอดไปยังพระโอรสชั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้าที่ประสูติจากพระมเหสีเทวี ดังนั้นหลังจากกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทิวงคต ใน พ.ศ. 2428 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระบรมราชโองการให้ยุบเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และสถาปนาตำแหน่งรัชทายาทอย่างเป็นทางการขึ้นเป็นครั้งแรกคือ ตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร¹¹ การยกเลิกตำแหน่งเก่าและสถาปนาตำแหน่งใหม่เช่นนี้ อาจพิจารณาได้ว่าเป็นพระราชประสงค์ที่ทรงมีพระราชดำริมาตั้งแต่แรก มิใช่บังเกิดมาจากปัญหาขัดแย้งระหว่างพระองค์และกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ด้วยเหตุผลดังนี้คือ

1. ถ้าเป็นประเด็นที่เกิดจากการขัดแย้งเป็นการส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคงจะไม่ยกเลิกตำแหน่งนี้โดยสิ้นเชิงและอาจจะโปรดเกล้าสถาปนาพระราชวงศ์อื่นที่เหมาะสมได้ตามพระทัย เพราะทรงมีพระอนุชาร่วมชนนีอีกถึง 2 องค์

2. บทบาทและหน้าที่แบบเดิมของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลกลายเป็นสิ่งล้าสมัยไม่เหมาะสมกับสถานการณ์โลกในยุคจักรวรรดินิยม

3. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะยกเลิกจารีตเก่าที่ล้าสมัยและก่อให้เกิดความแตกแยกในสังคม เช่น การเกณฑ์ไพร่พลสังกัดกรมเจ้านายต่างๆ โดยเฉพาะกรมพระราชวังบวรฯ เพื่อเปิดโอกาสให้ประชาชนมีอิสระเสรีจะได้เป็นกำลังในการปรับปรุงบ้านเมือง

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงวางเกณฑ์การพิจารณาเจ้านายที่จะดำรงตำแหน่ง “สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร” โดยระบุให้พระโอรสชั้นเจ้าฟ้าที่ประสูติจากพระมเหสีเป็นผู้รับรัชทายาท แต่เนื่องจากในขณะนั้นพระองค์ทรงมีพระภริยาเจ้าที่มีสกุลยศเท่าเทียมกันหลายองค์ และทุกองค์ล้วนมีพระโอรสชั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้าทั้งสิ้น ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงกำหนดรายละเอียดเพิ่มเติมว่าผู้ที่จะดำรงตำแหน่งนี้ก็คือพระโอรสชั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ที่เจริญพระชนมายุสูงกว่าองค์อื่นๆ¹² ซึ่งก็ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ในสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาพระบรมราชเทวี

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมหาวชิรุณหิศสยามมกุฎราชกุมาร ประชวรทิวงคตเมื่อ พ.ศ. 2437 พระชนมายุได้เพียง 16 ชันษา หลังจากนั้นพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการได้กราบบังคมทูลให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ พระองค์ใหม่เพื่อเสถียรภาพแห่งราชบัลลังก์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ใช้เกณฑ์เดิมในการพิจารณาคัดเลือก คือ ถือตามลำดับพระชนมายุของพระโอรสชั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้าที่ประสูติจากพระภริยาเจ้า ซึ่งในครั้งนี้ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ กรมขุนเทพทวารวดี ในสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมหาวชิราวุธฯ สำเร็จการศึกษาจากอังกฤษและเสด็จนิวัติพระนครใน พ.ศ. 2445 หลังจากนั้นทรงฝึกฝนเตรียมการสืบทอดราชบัลลังก์ต่อไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เคยมีพระราชดำริที่จะสละราชสมบัติเมื่อเจริญพระชนมายุครบ 60 ชันษา¹³ เช่นเดียวกับสมเด็จพระบรมชนกนาถ แต่ก็สวรรคตเสียก่อน

แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงกำหนดตัวบุคคล หรือมีมาตรการใดๆ ที่จะบ่งชี้ว่า มีการเลือกสรรองค์รัชทายาทสืบสันตติวงศ์อย่างเป็นทางการ จนปลายรัชกาลถึงได้มีการตราระเบียบในการสืบสันตติวงศ์ขึ้นใหม่ คือ กฎมณเฑียรบาลฉบับ พ.ศ. 2467 ทั้งนี้อาจวิเคราะห์พระราโชบายเกี่ยวกับการสืบสันตติวงศ์ในระยะแรก ได้ดังนี้ คือ

1. เมื่อแรกเสด็จขึ้นครองราชย์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวคงตั้งพระทัยจะปฏิบัติตามระเบียบที่สมเด็จพระบรมชนกนาถได้ตราขึ้นไว้สำหรับการกำหนดองค์รัชทายาท คือ สถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่เป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ แต่ไม่สามารถปฏิบัติได้ในขณะนั้น เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังมีได้ทรงมีพระมเหสีหรือพระสนมแต่อย่างใด แม้ในภายหลังเมื่อทรงเสกสมรสแล้วก็ได้มีพระราชโอรส ตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร จึงมิได้มีการสถาปนาจนตลอดรัชกาล

2. เมื่อไม่มีพระโอรส ลำดับการสืบสันตติวงศ์จึงใช้วิธีพิจารณาตามเกณฑ์ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบัญญัติไว้ คือ ตามลำดับพระชนมายุของพระโอรสชั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ ซึ่งจะได้แก่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต ในสมเด็จพระนางเจ้าสุภานุมาลมารศรี พระราชเทวีในแผ่นดินก่อน แต่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเห็นด้วยกับเกณฑ์นี้ โดยอ้างถึงพระราชกระแสรับสั่งในสมเด็จพระบรมชนกนาถ เมื่อครั้งประกอบพระราชพิธีเฉลิมพระนามาภิไธยสถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ใน พ.ศ. 2445 ว่าสิ่งสำคัญที่พระราชทานแก่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ คือ พระพุทธรูปไชยเนาวโลหะพร้อมพระแสงดาบฝักเขียว นับเป็นเครื่องหมายของอำนาจและความดี ที่ไม่สืบทอดไปยังพระอนุชาทุกองค์ ของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ซึ่งประสูติจากสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ” เท่ากับเป็นการแสดงนัยว่า การสืบทอดพระราชอำนาจนั้นให้เป็นไปตามลำดับแห่งพระโอรสที่ประสูติจากสมเด็จพระนางเจ้าพระองค์นั้น เนื่องจากอภิสวีย์ศักดิ์ “สมเด็จพระบรมราชินีนาถ” เป็นเพราะได้รับความไว้วางพระทัยในพระปรีชาสามารถยิ่งกว่าการเป็นพระมเหสีเทวี ดังนั้นพระโอรสในสมเด็จพระบรมราชินีนาถจึงสมควรแก่การสืบทอดรัชทายาท อันประกอบด้วยสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย และสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนสุโขทัยธรรมราชา

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระแสงดาบฝักเขียวแก่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกฯ พระอนุชาพระองค์ใหญ่ ตั้งแต่แรกเสด็จขึ้นครองราชย์ เท่ากับเป็นการประกาศโดยพฤตินัยว่า องค์รัชทายาทในขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังมีได้ทรงมีพระโอรสก็คือสมเด็จพระอนุชาของคตินี้ แต่การที่มีได้ทรงประกาศอย่างเป็นทางการก็อาจด้วยเหตุที่สมเด็จพระอนุชาของคตินี้เสกสมรสกับสตรีต่างชาติ อาจมีปัญหากการแทรกแซงของมหาอำนาจตะวันตก” อย่างไรก็ตามถึงแม้จะมีได้มีการสถาปนาขึ้นเป็นรัชทายาท แต่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกฯ ปฏิบัติราชการ แทนพระองค์อยู่เสมอ

ในภายหลังสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกฯ กลับเกิดความขัดแย้งอย่าง

หนัก โดยเฉพาะกรณีที่สมเด็จพระอนุชาที่มีพระประสงศ์จะเสกสมรสใหม่ ที่สุดหลังพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิชณุโลกฯ ได้กราบบังคมทูลลาออกจากราชการและประชวรทิวคงคในระยะอันรวดเร็ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้จัดพระราชพิธีศพตามอิสริยยศแห่งองค์รัชทายาท

หลังจากนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานพระแสงดาบฝักเขียวให้แก่พระอนุชาองค์ถัดไป คือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมาฯ แต่กั้ประชวรสิ้นพระชนม์ไปอีกองค์หนึ่งใน พ.ศ. 2467 ดังนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงพระราชทานพระแสงดาบฝักเขียวสัญลักษณ์แห่งองค์รัชทายาทแก่พระอนุชา ร่วมพระชนม์ที่เหลือเพียงองค์เดียวคือ สมเด็จพระอนุชาเจ้าฟ้ากรมขุนสุโขทัยธรรมราชา (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนเพชรบูรณ์ฯ สิ้นพระชนม์ไปตั้งแต่ พ.ศ. 2466)

3. ในปีเดียวกันนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ตรากฎมณเฑียรบาลฉบับ พ.ศ. 2467 เพื่อวางระเบียบการสืบสันตติวงศ์^{๑๖} ทรงเตรียมการให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนสุโขทัยฯ เริ่มศึกษารรรมเนียมหน้าที่ราชการของพระมหากษัตริย์ ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในวาระที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จแปรพระราชฐานนอกเขตพระนคร รวมทั้งให้เป็นองค์ประธานแทนพระองค์ในการประชุมเสนาบดีอยู่เสมอ เท่ากับเป็นการเตรียมองค์สำหรับการสืบราชสมบัติ

ช่วงปลายรัชกาลระหว่างทรงพระประชวร พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้มีพระราชหัตถเลขาธิบดีกรรมาว่าด้วยการสืบราชสมบัติไว้อีกฉบับหนึ่ง ใจความว่าหากทรงมีพระราชโอรสก็ทรงมอบหมายให้สมเด็จพระอนุชาเจ้าฟ้ากรมหลวงสุโขทัยฯ เป็นประธานคณะผู้สำเร็จราชการจนกว่าพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่จะทรงบรรลุนิติภาวะ แต่ถ้าไม่มีพระโอรสทรงมอบให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงสุโขทัยฯ รั้รัชทายาทสืบสันตติวงศ์ตามโบราณราชประเพณี^{๑๗} พระราชหัตถเลขาธิบดีกรรมาฉบับนี้ แสดงถึงพระราชประสงค์ที่จะข้ามสิทธิของพระโอรสในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิชณุโลก คือ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ซึ่งมีหม่อมมารดาเป็นหญิงรัสเซีย และพระโอรสในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนเพชรบูรณ์ คือ หม่อมเจ้าวรานนท์ธวัช ซึ่งมีหม่อมมารดาเป็นสามัญชน

แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

ตามกฎมณเฑียรบาลฉบับ พ.ศ. 2467 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังไม่มีพระราชประสงค์จะให้ราชานารีขึ้นสืบสันตติวงศ์ ดังนั้นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดาฯ พระธิดาองค์เดียวที่ประสูติจากพระนางเจ้าสุวัทนาพระวรราชเทวี จึงไม่มีสิทธิในราชบัลลังก์ กฎมณเฑียรบาลฉบับนี้ยังได้กำหนดเกณฑ์การคัดเลือกรัชทายาทไว้โดยละเอียด รวมทั้งมีพระราชนิตกรรมากำกับไว้ด้วย ดังนั้นการสืบสันตติวงศ์จึงไม่มีปัญหายุ่งยาก แต่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงสุโขทัยฯ ไม่เต็มพระทัยจะรับราชสมบัติ เพราะไม่เคยคาดหมายที่จะต้องบริหารราชการแผ่นดิน ประกอบกับในขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิตก็มีอายุโลกอรุไปด้วยคุณวุฒิและชาติวุฒิที่เหมาะสม แต่ที่ประชุมยึ้นยันจะปฏิบัติตามพระราชประสงค์ของพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงสุโขทัยจึงทรงยอมรับคำเชิญเชิญถึงแม้จะต้องเผชิญปัญหาการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่เริ่มแปรเปลี่ยน โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับ

เสถียรภาพ ความมั่นคงของสถาบันกษัตริย์ ดังข้อความในพระราชหัตถเลขาที่พระราชทานไปยังพระกัลยาณไมตรี ฉบับวันที่ 23 กรกฎาคม พ.ศ. 2469 ความว่า

...พระมหากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจเด็ดขาดในทุกสิ่งทุกอย่าง หลักการข้อนี้เป็นสิ่งที่ดีมากและเหมาะกับประเทศนี้อย่างยิ่งตราบเท่าที่เรามีพระมหากษัตริย์ที่ดี ถ้าพระมหากษัตริย์เป็นอนาถชนนิกรสมมติจริง ก็เป็นที่หวังว่าพระองค์จะทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ดีพอประมาณ แต่ความคิดเรื่องอนาถชนนิกรฯ นี้แท้จริงเป็นแต่ในทางทฤษฎีเท่านั้น ตามความจริงแล้วพระมหากษัตริย์ของสยามครองราชย์โดยการสืบสันตติวงศ์ ซึ่งก็มีผู้จะให้เลือกที่จำกัดมาก ด้วยเหตุนี้เองจึงไม่แน่นอนว่าเราจะมีพระมหากษัตริย์ที่ดีเสมอไป ฉะนั้นอำนาจเด็ดขาดอาจเป็นอันตรายโดยตรงต่อประเทศก็เป็นได้ นอกจากนี้เหตุการณ์ก็เปลี่ยนไปมาก ในสมัยนั้นยังไม่มีกษัตริย์องค์ใด ๆ ในพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์เลย...แต่สิ่งเหล่านี้เริ่มจะเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา...ในรัชกาลที่เพิ่งจะสิ้นไปเร็ว ๆ นี้ สภาพการณ์ยิ่งเลวร้ายลงไปมาก...ฐานะของพระมหากษัตริย์ต้องตกอยู่ภายใต้ความยากลำบากอย่างยิ่ง...วันเวลาของการปกครอง แบบผู้นำถืออำนาจสิทธิขาดแต่ผู้เดียวใกล้จะหมดลงทุกที ถ้าราชวงศ์นี้จะอยู่ได้ตลอดรอดฝั่งก็จะต้องทำให้ฐานะของพระมหากษัตริย์มั่นคง

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระเมตตาเพียงองค์เดียวคือสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี และยังมีได้มีพระราชโอรสธิดา ดังนั้นจึงยังไม่มีกษัตริย์องค์ใดที่ทรงพระบรมโอรสธิดาฯ ถึงแม้ว่าระยะต่อมาหลังการลอบราชสมบัตินั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมโอรสธิดาฯ พระองค์เจ้าจิรศักดิ์สุประภาต พระโอรสในสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เป็นพระโอรสบุญธรรม แต่มีชื่อหมายถึงอยู่ในที่รัชทายาท^{๑๖}

ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองมีการคาดคะเนว่าหากสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่ทรงมีพระราชโอรสเจ้านายที่จะได้รับการสถาปนาให้เป็นผู้สืบราชสมบัติต่อไปตามเกณฑ์เดิมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคือ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ซึ่งเป็นพระโอรสชั้นสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอแผ่นดินที่ 5 ที่ทรงอาวุโสที่สุดในขณะนั้น ทั้งยังทรงอิทธิพลในวงราชการเปรียบเสมือนหัวหน้าคณะรัฐมนตรี และได้รับความไว้วางพระทัยให้เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์อยู่เสมอ เช่นเมื่อครั้งที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินีเสด็จพระราชดำเนินเยือนสหรัฐอเมริกาใน พ.ศ. 2474

แต่ขณะเดียวกัน ก็มีบางส่วนที่สนับสนุนพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เพราะทรงเป็นพระนัดดาที่แท้จริงของทั้งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

เจริญพระชนม์พอสมควรและมีแนวคิดที่ค่อนข้างสมัยใหม่ ถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจะไม่ค่อยโปรดปรานพระนัดดาองค์นี้ ดังข้อความในพระราชหัตถเลขาที่พระราชทานมายังพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ข้อความว่า ในฐานะของพระมหากษัตริย์พระองค์ไม่อาจยินยอมให้พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์คิดการเป็นใหญ่ในราชบัลลังก์สยามได้ ทั้งยังทรงคาดหวังว่าพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์จะไม่ยอมให้ผู้โดยแท้ให้มาชิงราชบัลลังก์ สำหรับในส่วนพระองค์เจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์เองก็ทรงยึดถือพระทัยกับกรณีที่ถูกอุปโลกน์เช่นนี้ และทรงเห็นว่าความยุ่งยากเกิดจากการตรากฎมณฑลพิธีบาลทำให้ฐานะชาติกำเนิดพระองค์ถูกนำมาวิจารณ์¹

ในกรณีที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้สถาปนาพระราชวงศ์องค์ใดให้รับรัชทายาท การใช้กฎมณฑลพิธีบาลเป็นเกณฑ์ในการพิจารณาองค์รัชทายาทคงได้แก่พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าอานันทมหิดล พระโอรสองค์ใหญ่ในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร์ ซึ่งเป็นพระโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาพระบรมราชเทวี พระพันวัสสามาตุจฉาเจ้า แต่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมิได้ประกาศรับรองสิทธิดังกล่าว อาจเนื่องจากพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าอานันทมหิดลยังเยาว์พระชันษาอยู่มาก

การเปลี่ยนแปลงการปกครองโดยคณะราษฎรเมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 เป็นการสิ้นสุดการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เปลี่ยนเป็นระบอบประชาธิปไตยที่มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขอยู่ใต้รัฐธรรมนูญ พระมหากษัตริย์ จะทรงใช้อำนาจบริหารผ่านทางคณะรัฐมนตรี อำนาจนิติบัญญัติผ่านทางสภาผู้แทนราษฎร และอำนาจด้านการศาลผ่านทางคณะตุลาการ นับจากวาระนั้นสภาวะความขัดแย้งระหว่างสถาบันกษัตริย์และฝ่ายบริหารฝ่ายนิติบัญญัติได้ทวีความรุนแรงขึ้นจนนำไปสู่การสละราชสมบัติ

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีแนวพระราชดำริในเรื่องการสละราชสมบัติมาตั้งแต่แรก เปลี่ยนแปลงการปกครอง ดังที่ทรงแจ้งแก่ตัวแทนคณะราษฎรที่เข้าเฝ้า ณ วังสุโขทัยเมื่อวันที่ 30 มิถุนายน พ.ศ. 2475² ในโอกาสนี้ได้ทรงชี้แนะถึงพระราชวงศ์ที่สมควรจะสืบสันตติวงศ์ว่าควรจะได้แก่โอรสของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร์ แต่คณะราษฎรได้กราบบังคมทูลขอให้ทรงยับยั้งแนวพระดำริดังกล่าวไว้ก่อน ต่อมาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปรักษาพระองค์ ณ ทวีปยุโรป สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยานวชิรานุวัตตวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ แจ้งถึงพระราชประสงค์การสละราชสมบัติตั้งแต่วันที่ 2 มีนาคม พ.ศ. 2477 ในการนี้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานสิทธิให้คณะรัฐบาลและรัฐสภาเลือกสรรพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ ส่วนพระองค์เองไม่มีพระราชประสงค์จะสถาปนาองค์รัชทายาท³ แต่ทรงชี้แนะให้คณะรัฐบาลและรัฐสภายึดถือเกณฑ์ตามกฎมณฑลพิธีบาล

รัฐบาลพระยาพหลพลพยุหเสนาได้ปฏิบัติตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยามฉบับ พ.ศ. 2475 มาตรา 9 ใจความว่า "การสืบราชสมบัติท่านว่าให้เป็นไปโดยนัยแห่งกฎมณฑลพิธีบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ พ.ศ. 2467 และประกอบด้วยความเห็นชอบของสภาผู้แทนราษฎร"⁴ คณะรัฐบาลได้นำนัยแห่งกฎมณฑลพิธีบาลมาใช้ในการพิจารณาถึงการวางลำดับพระราชวงศ์ ผู้มีสิทธิสืบราชสันตติวงศ์ ดังนี้

1. สมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงมีพระราชโอรสและพระราชนัดดาสายตรง ทั้งยังไม่มีสมเด็จพระ

พระอนุชาพร้อมพระชนนีลำดับถัดไปด้วย แต่สมเด็จพระเชษฐาพร้อมพระชนนีที่สิ้นพระชนม์ไปแล้วทั้ง 2 องค์ ยังมีโอรสสืบสายราชสกุล ได้แก่

ก. พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์พระโอรสในสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ซึ่งถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจะแสดงนัยในต้นแผ่นดินว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถคือ องค์รัชทายาท หากแต่เมื่อมีการตรากฎมณเฑียรบาลขึ้นกลับตัดสิทธิเจ้านายองค์นี้โดยตรงเนื่องจากมีชายาเป็นนางต่างตัว ดังนั้นพระโอรสจึงต้องยกเว้นสิทธิในการสืบราชสันตติวงศ์ตามมาตรา 11(4) นั้นด้วย

ข. พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้ารามาธิบดีรัช พระโอรสในสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย แต่มีหม่อมมารดาเป็นสามัญชนและมีเชื้อสะใภ้หลวง

ที่ประชุมได้ตัดสิทธิในเจ้านาย ทั้ง 2 องค์ โดยพิจารณาจากนัยของกฎมณเฑียรบาล และจากแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงข้ามสิทธิพระนัดดาทั้ง 2 องค์นี้มาก่อนตามที่ปรากฏในพระราชพิธีกรรมที่ทำไว้ เมื่อ 2 กันยายน พ.ศ. 2468

2. สมเด็จพระเชษฐาหรือสมเด็จพระอนุชาต่างพระชนนี หรือพระโอรสของสมเด็จพระเชษฐาหรือพระอนุชา ให้พิจารณาจากอริยศักดิ์แห่งพระชนนีของพระเชษฐาและพระอนุชาตามกฎมณเฑียรบาล อันนับแรกได้แก่สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาพระบรมราชเทวีซึ่งเป็นชนนีของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร์ ลำดับรองลงไป คือ สมเด็จพระนางเจ้าสุจุมาลมารศรี พระอรรคราชเทวี ซึ่งเป็นชนนีของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ส่วนลำดับที่ 3 คือพระอรรคชายาเธอกรมขุนสุทธาสินีนาฏ ซึ่งมีโอรสคือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวง ลพบุรีราเมศวร์

คณะรัฐมนตรีไม่ได้พิจารณากรณีของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตและพระโอรสเนื่องจากคณะราษฎรขอร้องให้เสด็จออกนอกประเทศมาก่อนหน้านี้แล้ว คณะรัฐมนตรีได้เปรียบเทียบพระโอรสในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร์ ซึ่งมีหม่อมมารดาเป็นสามัญชนแต่เป็นสะใภ้หลวง กับโอรสในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ ที่มีชนนีเป็นระดับพระองค์เจ้า อย่างไรก็ตามที่สุดท้ายคณะรัฐมนตรีได้ลงมติตามแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและคำวินิจฉัยในแง่กฎหมายของนายปรีดี พนมยงค์พร้อมด้วยความเห็นชอบของรัฐสภาที่จะอัญเชิญพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าอานันทมหิดล¹¹ พระโอรสในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร์ (สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร์ อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก) และหม่อมสังวาลย์ (สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี) ขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ลำดับที่ 8 แห่งราชวงศ์จักรี ทรงพระนามาภิไธยว่าพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล

ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเจริญพระชนมายุเพียง 9 ชันษาและประทับอยู่ที่ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ คณะรัฐมนตรีร่วมกับสภาผู้แทนราษฎรจึงได้มีมติร่วมกันแต่งตั้งคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในระยะแรกมีจำนวน 3 คนได้แก่พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตน์จาตุรนต์ (ประธาน) พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทิตยทิพอาภาและเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) ปีรุ่งขึ้นองค์ประธานปลงพระชนม์ชีพ จึงได้แต่งตั้งเจ้าพระยาพิชเยนทรโยธิน (อู๋ม อินทรโยธิน) ขึ้นเป็นผู้สำเร็จราชการอีกคนหนึ่ง ในช่วงระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 เจ้าพระยายมราชถึงแก่อสัญกรรม มีการแต่งตั้งนายปรีดี พนมยงค์ขึ้นแทนในตำแหน่งที่ว่าง เมื่อ

พ.ศ. 2484 และเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์เพียงคนเดียวใน พ.ศ. 2487 เนื่องจากเจ้าพระยาพิชัยนาคร โยธินถึงแก่อสัญกรรม (พ.ศ. 2485) และพระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภาฯ ลาออก (พ.ศ. 2487)^{๒๒}

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินนิวัติประเทศไทย 2 ครั้ง หนแรกเมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. 2478 หลังจากนั้นได้เสด็จกลับไปศึกษาต่อพหุศึกษาบัณฑิตวิทยาลัยครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2482 - พ.ศ. 2488) เมื่อเหตุการณ์กลับสู่ภาวะปกติ ผู้สำเร็จราชการได้กราบบังคมทูลให้เสด็จนิวัติประเทศไทยอีกครั้ง เมื่อธันวาคม พ.ศ. 2488 ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเจริญพระชนมายุบรรลุนิติภาวะแล้ว หากยังมิได้ประกอบราชพิธีบรมราชาภิเษก เนื่องจากจะต้องเสด็จกลับไปศึกษาต่อ แต่ได้สวรรคตเสียก่อนเมื่อวันที่ 9 มิถุนายน พ.ศ. 2489

คณะรัฐบาลชุดนายปรีดี พนมยงค์ได้เสนอต่อรัฐสภาให้อัญเชิญสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภูมิพลอดุลยเดชขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ลำดับที่ 9 แห่งราชวงศ์จักรี ตามกฎหมายเทียบราชอาณาจักรไทย มาตรา 9 ข้อ 8 และด้วยความเห็นชอบของรัฐสภาตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย มาตรา 9 ฉบับ 9^{๒๓}

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชเสด็จเถลิงสิริราชสมบัติสืบต่อจากสมเด็จพระเชษฐาธิราช (สมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร์) เมื่อวันที่ 9 มิถุนายน พ.ศ. 2489 แต่เสด็จกลับไปศึกษาต่อที่ยุโรปจนถึง พ.ศ. 2493 จึงเสด็จนิวัติประเทศไทยเป็นการถาวร สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเมื่อวันที่ 5 พฤษภาคม พ.ศ. 2493 (วันฉัตรมงคล) และโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระราชินี หม่อมราชวงศ์ สิริกิติ์ กิติยากร พระธิดาในหม่อมเจ้านักขัตตมงคล (กรมหมื่นจันทบุรีสุรนาถ) กับหม่อมหลวงบัว (สนทวงศ์) กิติยากร ขึ้นดำรงอิสริยยศ สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินี (และเป็นพระบรมราชินีนาถใน พ.ศ. 2499) เมื่อทรงปฏิบัติหน้าที่องค์ผู้สำเร็จราชการระหว่างที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงผนวช

ปัญหาภายในพระราชวงศ์

พระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีพยายามปกครองบ้านเมืองอย่างมีประสิทธิภาพ ทรงคุณธรรม รวมทั้งหาวิธีการเสริมสร้างเสถียรภาพแห่งราชบัลลังก์และราชวงศ์ ทำให้ภาพการสืบสันตติวงศ์ในสมัยรัตนโกสินทร์เป็นไปโดยราบรื่น แต่โดยข้อเท็จจริงแล้วภายใต้ความสงบนั้นได้มีการเคลื่อนไหวเชิงขัดแย้ง และต่อต้านองค์พระมหากษัตริย์อยู่หลายครั้ง โดยมีวัตถุประสงค์ทั้งเพื่อช่วงชิงการขึ้นสู่จุดสูงสุดแห่งอำนาจ และเพื่อเปลี่ยนรูปแบบการปกครองเป็นการกระจายอำนาจบริหารมาสู่ปวงชน ความขัดแย้งดังกล่าวสามารถจำแนกเป็นประเด็นเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับพระราชวงศ์ ดังนี้

ความขัดแย้งระหว่างวังหลวงกับวังหน้า

ถึงแม้ว่าพระมหากษัตริย์จะเป็นผู้สถาปนากรมพระราชวังบวรฯ ด้วยพระองค์เองเป็นส่วนใหญ่ แต่ในบางครั้งอาจเกิดความไม่เข้าใจระหว่างกันจนกลายเป็นความขัดแย้งขึ้น อย่างไรก็ตามเหตุการณ์มิได้ลุกลามจนกลายเป็นสงครามกลางเมืองเช่นสมัยอยุธยา ทั้งนี้อาจเพราะสามารถปรับความเข้าใจตกลงกันได้ หรือมิฉะนั้นราชสำนักสามารถแก้ไขวิกฤตได้ทันทั่วทั้งที่ ความขัดแย้งในแผ่นดินต่างๆ ได้แก่

แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงไว้วางพระทัยพระราชทานอำนาจสิทธิขาดแก่ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท จนเกือบเสมอเหมือนพระเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่ง แต่ข้าราชการบริพารของทั้ง 2 ฝ่ายกลับสะสมความขัดแย้ง จนเหตุการณ์ลุกลามเกิดวิกฤตขึ้นใน พ.ศ. 2339 เมื่อทั้ง 2 ฝ่ายระดมพลนำ ปืนใหญ่ประจำวังขึ้นประจันหน้ากัน สถานการณ์ได้คลี่คลายลงเพราะสมเด็จพระที่นั่งคือ กรมสมเด็จพระยา เทพสุชาวดีและกรมสมเด็จพระศรีสุริยราชได้เจรจาไกลเกลี้ยได้ทันที่ทั้ง 2 พระองค์จึงหันกลับมา ประองคองกัน กรมพระราชวังบวรฯ ทรงได้รับมอบหมายให้บัญชาการศึกษาแทนพระองค์ตราบจนทิววงศ ใน พ.ศ. 2346

แต่หลังจากกรมพระราชวังบวรฯ ทิววงศได้ไม่นานฝ่ายวังหลวงได้สืบทราบข่าวพระองค์เจ้าลำดวน และพระองค์เจ้าอินทปัตย์ โอรสชั้นใหญ่ของกรมพระราชวังบวรฯ ได้คบคิดกับทหารของวังหน้าเตรียม กำลังเพื่อยึดราชสมบัติ ทางกรมจับกุมสอบสวนผู้ก่อการและตัดสินลงโทษตามกฎหมายกระบิลเมือง คือ กอดอสิริยศพระองค์เจ้าลำดวน และพระองค์เจ้าอินทปัตย์ลงเป็นบุคคลสามัญ นำไปล่าเงืงโทษด้วยท่อน จันทน์ที่วัดป่าทุมคงคา ส่วนพวกกบฏที่เหลือคือ เจ้าพระยากลาโหม (ทองอิน) พระยาเกษตราธิบดี (บุญรอด) และเจ้าจอมวันทาพระสนมเอกในกรมพระราชวังบวรฯ ถูกนำไปประหารชีวิตที่สำเร็จ

การที่ฝ่ายวังหน้ากล้าคิดก่อการเช่นนี้อาจวิเคราะห์ถึงมูลเหตุได้ว่า

ก. ฝ่ายวังหน้าคาดหมายว่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทจะได้สืบสันตติวงศ์ เพราะเหมาะสม ทั้งด้านชาติวุฒิ วิทยุฒิและคุณวุฒิ แต่กลับทิววงศก่อนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ดังนั้นพระราชวังบวรตลอดจน ทรัพย์สินทั้งหมดก็ต้องตกเป็นของวังหลวง ส่งผลกระทบต่อสถานภาพเจ้านายสายวังหน้า แต่ในพระนิพนธ์ "นิพนธ์วังหน้า" ของพระองค์เจ้าหญิงกัมพูฉัตร พระธิดาของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทในจอม มารदानักองฮี้ได้กล่าวว่า เมื่อกรมพระราชวังบวรฯ ประชวรหนัก ได้กราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาต จากสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้เจ้านายวังหน้าได้สิทธิที่จะประทับในพระราชวังต่อไป^๑ หนังสือนี้จึงเป็นการ ชี้แจงว่ากรมพระราชวังบวรฯ มิได้มีส่วนในการก่อกบฏ แต่ที่ผู้ก่อการคิดลงมืออาจเพราะการตีความจาก พระราชปรารภ ของวังหน้าที่ผิดพลาด รวมทั้งไม่แน่ใจว่าพระบรมราชานุญาตจะยั่งยืนเพียงใด

ข. ฝ่ายวังหน้าปรามาสว่าฝ่ายวังหลวงด้อยความสามารถด้านการรบ เพราะในระยะหลังขณะที่ฝ่าย วังหน้าประสบความสำเร็จในการทำศึกกับพม่า ฝ่ายวังหลวงกลับเพียงพล้ำอยู่เสมอ ประกอบกับสมเด็จพระ เจ้าอยู่หัวเจริญพระชนมายุสูง มิได้เสด็จออกบัญชาการศึกษาอีกเลยนับแต่สงครามตีเมืองทวาย พ.ศ. 2336 ส่วนพระโอรสองค์ใหญ่คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรมิได้แสดงพระปรีชาสามารถด้านการศึกษามากนัก

ค. บุคคลที่มีความสำคัญที่สุดของฝ่ายกบฏ คือ เจ้าพระยากลาโหม (ทองอิน) สมุหกลาโหมวังหน้า คือ โอรสของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ (จุ้ย) พระเจ้าลูกยาเธอองค์ใหญ่ในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี^๒ ดังนั้นการก่อการดังกล่าว จึงอาจพิจารณาได้เป็น 2 นัย คือ เจ้าพระยากลาโหมต้องการสนองพระเดช พระคุณกรมพระราชวังบวรฯ จริง หรืออาจเพราะต้องการทำให้ราชวงศ์จักรีแตกแยกทำลายกันเอง เพื่อแก้แค้น แทนสมเด็จพระอัยกาและพระบิดาที่ต้องถูกสำเร็จโทษจนสิ้นวงศ์ก็เป็นได้

แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงวางมาตรการในการป้องกันความขัดแย้งระหว่างวังหลวงและวังหน้าอย่างรอบคอบ เช่น แต่งตั้งขุนนางสายวังหลวงให้ไปรับราชการที่วังหน้า มิได้มอบอำนาจสิทธิขาดให้เป็นของกรมพระราชวังบวรฯ ยิ่งกว่านั้นยังใช้ประโยชน์จากกรณีกบฏหม่อมเหม็นที่เกิดขึ้นเมื่อช่วงผลิตแผ่นดิน มาพิสูจน์ความจงรักภักดีของสมเด็จพระอนุชาเจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ เพราะหนึ่งในกลุ่มที่ถูกกล่าวหาว่าคิดกบฏคือจอมมารดาสำลี พระอัครชายาในสมเด็จพระอนุชา การปราบกบฏจึงเท่ากับเป็นการป้องปรามมิให้สมเด็จพระอนุชา ซึ่งดำรงอิสริยยศพระบัญญัติควบคุมกำกับพระองค์ในแผ่นดินก่อน กล่าวที่จะแข่งพระบารมี อย่างไรก็ตามต่อมาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดเกล้าฯ สถาปนาให้สมเด็จพระอนุชาแล้วขึ้นดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และไว้ว่างพระทัยให้บริหารราชการแผ่นดินต่างพระเนตรพระกรรณตราบจนทิววงศ โดยมิได้มีปัญหาขัดแย้งระหว่างกันอีกเลย

แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

กรมพระราชวังบวรฯ ในแผ่นดินนี้มีบทบาทช่วยเสริมสร้างความมั่นคงของประเทศ ทั้งในเรื่องการทำศึกสงคราม และการกำหนดวิเทโศบายต่างๆ แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงระมัดระวังมิให้กรมพระราชวังบวรฯ มีอำนาจทางการเมืองมากเกินไปเช่นแต่งตั้งตำแหน่งขุนนางฝ่ายวังหน้าพระราชทานมิใช่คนที่วังหน้าคัดเลือกเอง กรมพระราชวังบวรฯ ทรงเข้าพระทัยดีถึงสถานภาพของพระองค์ และพยายามปฏิบัติองค์ให้เป็นที่พอพระทัยของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสมอ

แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นวังหน้าที่มีสิทธิเป็นองค์รัชทายาท และเป็นที่รับรู้ในหมู่ชาวต่างชาติว่าเป็นพระเจ้าแผ่นดินองค์ที่สอง แต่ในระยะต่อมาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงระแวงว่าสมเด็จพระอนุชาอาจจะคิดชิงบัลลังก์ ดังจะเห็นได้ว่ามิได้ทรงมอบหมายให้สมเด็จพระอนุชามีส่วนร่วมในการปกครองบริหารบ้านเมือง หรือแม้แต่มิบทบาทด้านการต่างประเทศเท่าใดนัก พระราชประสงค์ดังกล่าวเป็นที่รับรู้ของบุคคลทั่วไป ดังเช่นคำกล่าวของเสนาบดีผู้ใหญ่กับหม่อมลัดเดย์เมื่อ พ.ศ. 2398 ว่า "ตำแหน่งพระเจ้าอยู่หัวแผ่นดินที่สองของพระปิ่นเกล้า เป็นตำแหน่งที่ปราศจากอำนาจ"^{๖๖} อย่างไรก็ตามสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้มอบหมายให้สมเด็จพระอนุชาปฏิบัติหน้าที่อยู่บ้าง เช่น ให้เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ระหว่างการเสด็จประพาสหัวเมืองบริเวณชายทะเลตะวันออกใน พ.ศ. 2400 และบริเวณชายทะเลตะวันตกใน พ.ศ. 2402

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ทรงเข้าพระทัยดีถึงหน้าที่ของสมเด็จพระเชษฐา และคณะเสนาบดี โดยเฉพาะขุนนางสกุลขุนนาคที่ไม่ต้องการให้พระองค์มีส่วนร่วมในการบริหาร ดังนั้นจึงทรงแสดงออกว่ามิได้ใส่พระทัยในงานราชการ แต่ขณะเดียวกันได้ทรงสะสมอาวุธยุทโธปกรณ์และกำลังไพร่พล ซึ่งได้กราบบังคมทูลถวายเหตุผลต่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งที่เสด็จไปเยี่ยมพระอาการประชวร ว่าเพื่อช่วยป้องกันราชบัลลังก์จากการแผ่อิทธิพลของกลุ่มเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมุหกลาโหม และหัวหน้าสกุลขุนนาค มิใช่เพื่อไว้คิดแย่งชิงราชบัลลังก์ดังที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงหวาดระแวง^{๖๗}

แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไม่พอพระทัย ที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินละเมิดพระราชอำนาจในการสถาปนากรมพระราชวังบวรฯ เนื่องจากกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญมิใช่พระประยูรญาติที่ใกล้ชิด หากเป็นเพียงเจ้านายสายวังหน้า ซึ่งกลายเป็นคู่แข่งในราชบัลลังก์ เพราะได้รับการถวายพระเกียรติและอำนาจเช่นเดียวกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ

การขัดแย้งตั้งแต่เริ่มรัชกาลเช่นนี้ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างวังหลวงและวังหน้าดำเนินไปอย่างไม่ราบรื่นจนกลายเป็น วิกฤตการณ์วังหน้า พ.ศ. 2417 เนื่องจากกรมพระราชวังบวรฯ ไม่พอพระทัยในพระราชบัญญัติใหม่ที่ออกมาใน พ.ศ. 2417 โดยเฉพาะพระราชบัญญัติว่าด้วยการจัดการพระคลังทั้งปวงเพราะเท่ากับเป็นการลดรอนสิทธิประโยชน์ของตำแหน่งวังหน้าที่มีมาแต่เดิม

อนึ่งกลุ่มผู้จงรักภักดีต่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังแสดงเจตนาภยันตรายว่าองศ์รัชทายาท จะต้องเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเท่านั้น เท่ากับไม่ยอมรับว่าตำแหน่งกรมพระราชวังบวรฯ คือ องค์อุปราชรับรัชทายาท ยิ่งกว่านั้นเสนาบดีกรมท่าคือ เจ้าพระยาภาณุวงศ์ (เทวม บุนนาค) ยังแจ้งต่อรัฐมนตรีกระทรวงต่างประเทศของอังกฤษว่า กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญไม่มีสิทธิในราชบัลลังก์สยาม¹¹ ขณะเดียวกันก็มีข่าวลือว่าวังหน้าจะถูกลอบปลงพระชนม์ ดังนั้นเพื่อป้องกันพระองค์กรมพระราชวังบวรฯ จึงเรียกระดมพลและยุทโธปกรณ์ พอตีเกิดเหตุเพลิงไหม้ขึ้นในพระบรมมหาราชวัง ด้วยความเข้าใจผิดทั้ง 2 ฝ่าย จึงปิดประตูวัง นำอาวุธออกประจันหน้า ที่สุดกรมพระราชวังบวรฯ เกรงราชภัยจึงเสด็จหนีไปประทับในสถานกงสุลอังกฤษ ทำให้สถานการณ์ยิ่งตึงเครียดมากขึ้น เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงระแวงอยู่แล้วว่ากรมพระราชวังบวรฯ ได้คบคิดแผนการร้ายกับอังกฤษเพราะมีความสนิทสนมอย่างยิ่งกับนายอนุรักษกงสุลอังกฤษประจำกรุงเทพ

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้รับมีพระราชสาส์นชี้แจงแก่ข้าหลวงใหญ่ของอังกฤษที่สิงคโปร์ว่าเรื่องนี้เป็นกิจการภายในของสยาม อังกฤษจึงมิได้เข้าแทรกแซง ขณะเดียวกันสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์สามารถเกลี้ยกล่อมให้กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จกลับมาประทับที่วังหน้า ยอมลดเบี้ยหวัดและกำลังพลในสังกัด แลกเปลี่ยนกับการไม่ต้องโทษฐานกบฏวิกฤตการณ์จึงยุติลงด้วยดี¹² หลังเหตุการณ์นี้กรมพระราชวังบวรฯ ได้ยุติบทบาทนอกวังโดยสิ้นเชิงจนทิวงคตใน พ.ศ. 2428

ปัญหาความขัดแย้งกับพระราชวงศ์

ในสมัยรัตนโกสินทร์มีความขัดแย้งวิวาทฉานระหว่างพระมหากษัตริย์กับพระประยูรญาติ จนนำไปสู่การปราบปรามฐานกบฏหลายครั้ง เพราะพระมหากษัตริย์องค์ต่อๆ มานั้นมิได้มีพระบรมเดชานุภาพเท่าองค์ปฐมกษัตริย์ ประกอบกับระเบียบกฎเกณฑ์ต่างๆ ยังไม่รัดกุมพอ จึงมีผู้ที่คิดกระด้างกระเดื่อง ในภายหลังเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสามารถดึงอำนาจกลับคืนสู่สถาบันกษัตริย์ ความขัดแย้งภายในพระราชวงศ์ถึงแม้จะยังคงมีอยู่บ้าง หากไม่รุนแรงถึงขั้นกบฏอย่างช่วงแรก แต่กลับมีความเคลื่อนไหวคณะบุคคลกลุ่มใหม่ที่ต่อต้านระบบการปกครองแบบเก่าและเรียกร้องระบบประชาธิปไตยมาแทนที่ ปัญหา

ที่เพิ่งก่อตั้งมาได้เพียง 25 ปี ดังนั้นการปราบปรามจึงเป็นไปอย่างรวดเร็วและรุนแรง ป้องกันมิให้โอรสอื่นๆ ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโดยเฉพาะกลุ่มเชื้อสายเมืองนครศรีธรรมราชคิดก่อการอีก

กรณีกรมหลวงรักษารณเรศ (หม่อมไกรสร)

พระองค์เจ้าไกรสร กรมหลวงรักษารณเรศ พระโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ด้รับการสถาปนาเป็นกรมหมื่นและเลื่อนเป็นกรมหลวงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นับว่าเป็นเจ้านายที่ทรงอิทธิพลสูงในรัชสมัยนี้ เพราะมีส่วนในการสนับสนุนให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ หลังจากกรมพระราชวังบวรมหาดคีติพลเสด็จทิวงคต มีการคาดหมายว่ากรมหลวงรักษารณเรศอาจได้รับการสถาปนาเป็นกรมพระราชวังบวรฯ องค์ใหม่ เพราะทรงอิศริยยศและอาวุโสที่สุดในหมู่พระราชวงศ์ขณะนั้น ทั้งยังมีความสนิทสนมเป็นการส่วนพระองค์กับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาแต่เดิม

กรมหลวงรักษารณเรศถูกกล่าวหาว่าซ่อนสมุ้คนคิดก่อการกบฏ เนื่องจากใน พ.ศ. 2391 ข้าคนในกรมของพระองค์ได้มาชุมนุมกันมากจนผิดสังเกต หลังจากนั้นยังมีขุนนางประชาชนถวายฎีกาต่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กล่าวโทษอีกหลายกรณี เช่น ข้อราชฎ์วังหลวงเงินเบี้ยหวัด และเงินบำรุงพระพุทธรบาท ทั้งยังมีความประพฤติส่วนพระองค์ที่ไม่เหมาะสม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ดำเนินการสอบสวนพบว่ากรมหลวงรักษารณเรศซ่อนสมุ้กำลังพลจริงจึงมีความผิดฐานกบฏ^{๑๖} ถึงแม้ว่าพระองค์จะให้เหตุผลว่าทำไปเพราะไม่มีความประสงค์เป็นข้าของเจ้านายองค์อื่นก็ตาม

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ลงโทษขึ้นรุนแรง เนื่องจากกรมหลวงรักษารณเรศเป็นพระราชวงศ์ระดับสูงที่ไว้วางพระทัยแต่กลับกระทำผิดเอง ทั้งนี้เพื่อมิให้เป็นเยี่ยงอย่าง และมีให้เกิดข้อครหาว่าเจ้านายได้รับอภิสิทธิ์ยกเว้นการลงโทษ กรมหลวงรักษารณเรศถูกถอดอิสริยยศลงเป็นหม่อมไกรสร และนำไปสำเร็จโทษที่วัดป่าทุมคงคา ส่วนพวกที่เหลือซึ่งเป็นข้าในกรมให้ประหารชีวิตที่สำเหร่ การลงโทษคราวนี้สามารถสร้างความมั่นคงแห่งราชบัลลังก์ ยุติการเคลื่อนไหวที่จะให้มีการสถาปนากรมพระราชวังบวรฯ องค์ใหม่ และไม่มีกบฏภายในจากพระราชวงศ์อีก

ความขัดแย้งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงมีพระราโชบายให้สมเด็จพระอนุชาร่วมพระชนนีเป็นผู้มีสิทธิบริหารราชการ แต่ในหนังสือเกิดวังปารุสก์ของพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ได้กล่าวว่าพระโอรสในสมเด็จพระพันปีไม่มีใครจะทรงใกล้ชิดสนิทสนมกันเท่าใดนัก นอกจากนี้ยังมีแนวพระราชดำริที่ขัดแย้งกันทั้งเรื่องสำคัญและสิ่งเล็กน้อย เช่น กรณีการจัดงานคล้ายวันสวรรคตของสมเด็จพระบรมชนกนาถ แนวคิดการปกครองแบบประชาธิปไตย โดยเฉพาะกรณีกบฏ ร.ศ. 130 ถึงแม้ว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกฯ จะเป็นผู้แก้ไขสถานการณ์และจับกุมผู้ก่อการมาลงโทษ แต่ความระแวงในสมเด็จพระอนุชาก็ยังมีอยู่มาก เนื่องจากจุดมุ่งหมายหนึ่งของคณะผู้ก่อการ ร.ศ. 130 คือ การเปลี่ยนองค์พระประมุขจากสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นเจ้านายพระองค์อื่น เช่น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกฯ หรือพระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์^{๑๗} เป็นผลให้ความไม่เข้าใจกันยิ่งลุกลามมากขึ้น

ที่เพิ่งก่อตั้งมาได้เพียง 25 ปี ดังนั้นการปราบปรามจึงเป็นไปอย่างรวดเร็วและรุนแรง ป้องกันมิให้โอรสอื่นๆ ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโดยเฉพาะกลุ่มเชื้อสายเมืองนครศรีธรรมราชคิดก่อการอีก

กรณีกรมหลวงรักษารณเรศ (หม่อมไกรสร)

พระองค์เจ้าไกรสร กรมหลวงรักษารณเรศ พระโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ด้รับการสถาปนาเป็นกรมหมื่นและเลื่อนเป็นกรมหลวงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นับว่าเป็นเจ้านายที่ทรงอิทธิพลสูงในรัชสมัยนี้ เพราะมีส่วนในการสนับสนุนให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ หลังจากกรมพระราชวังบวรมหาดัศิตพลเสพหิวงศด มีการคาดหมายว่ากรมหลวงรักษารณเรศอาจได้รับการสถาปนาเป็นกรมพระราชวังบวรฯ องค์ใหม่ เพราะทรงอิสริยยศและอาวุโสที่สุดในหมู่พระราชวงศ์ขณะนั้น ทั้งยังมีความสนิทสนมเป็นการส่วนพระองค์กับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาแต่เดิม

กรมหลวงรักษารณเรศถูกกล่าวหาว่าช่องชุมผู้คิดก่อการกบฏ เนื่องจากใน พ.ศ. 2391 ข้าคนในกรมของพระองค์ได้มาชุมนุมกันมากจนผิดสังเกต หลังจากนั้นยังมีขุนนางประชาชนถวายฎีกาต่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กล่าวโทษอีกหลายกรณี เช่น ข้อราชฎีวังหลวงเงินเบี้ยหวัด และเงินบำรุงพระพุทธรบาท ทั้งยังมีความประพฤติส่วนพระองค์ที่ไม่เหมาะสม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ดำเนินการสอบสวนพบว่ากรมหลวงรักษารณเรศช่องชุมกำลังพลจริงจึงมีความผิดฐานกบฏ^๕ ถึงแม้ว่าพระองค์จะให้เหตุผลว่าทำไปเพราะไม่มีความประสงค์เป็นข้าของเจ้านายองค์อื่นก็ตาม

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ลงโทษขั้นรุนแรง เนื่องจากกรมหลวงรักษารณเรศเป็นพระราชวงศ์ระดับสูงที่ไว้วางพระทัยแต่กลับกระทำผิดเอง ทั้งนี้เพื่อมิให้เป็นเยี่ยงอย่าง และมีให้เกิดข้อครหาว่าเจ้านายได้รับอภิสิทธิ์ยกเว้นการลงโทษ กรมหลวงรักษารณเรศถูกถอดอิสริยยศลงเป็นหม่อมไกรสร และนำไปสำเร็จโทษที่วัดบึงมกุฎคา ส่วนพวกที่เหลือซึ่งเป็นข้าในกรมให้ประหารชีวิตที่สำเภา การลงโทษคราวนี้สามารถสร้างความมั่นคงแห่งราชบัลลังก์ ยุติการเคลื่อนไหวที่จะให้มีการสถาปนากกรมพระราชวังบวรฯ องค์ใหม่ และไม่มีกบฏภายในจากพระราชวงศ์อีก

ความขัดแย้งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงมีพระราโชบายให้สมเด็จพระอนุชาร่วมพระชนนีเป็นผู้มีสิทธิรับรัชทายาท แต่ในหนังสือเกิดวังปารุสก์ของพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ได้กล่าวหาว่าพระโอรสในสมเด็จพระพันปีไม่มีใครจะทรงใกล้ชิดสนิทสนมกันเท่าใดนัก นอกจากนี้ยังมีแนวพระราชดำริที่ขัดแย้งกันทั้งเรื่องสำคัญและสิ่งเล็กน้อย เช่น กรณีการจัดงานคล้ายวันสวรรคตของสมเด็จพระบรมชนกนาถ แนวคิดการปกครองแบบประชาธิปไตย โดยเฉพาะกรณีกบฏ ร.ศ. 130 ถึงแม้ว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกฯ จะเป็นผู้แก้ไขสถานการณ์และจับกุมผู้ก่อการมาลงโทษ แต่ความระแวงในสมเด็จพระอนุชาก็คงมีอยู่มาก เนื่องจากจุดมุ่งหมายหนึ่งของคณะผู้ก่อการ ร.ศ. 130 คือ การเปลี่ยนองค์พระประมุขจากสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นเจ้านายพระองค์อื่น เช่น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกฯ หรือพระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์^๖ เป็นผลให้ความไม่เข้าใจกันยิ่งลุกลามมากขึ้น

แต่ข้อขัดแย้งสำคัญคือ การที่สมเด็จพระอนุชาทรงขอหย่าขาดจากหม่อมราชวงศ์เจียและทูลขอพระบรมราชานุญาตเสกสมรสใหม่กับพระธิดาของกรมหลวงราชบุรี แต่ไม่ได้รับพระบรมราชานุญาตถึงแม้สมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวงจะทรงช่วยเจรจา อันเป็นเหตุให้สมเด็จพระชนนีกริ้วไม่ยอมสมัครกับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอีกจนสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. 2463 หลังจากนั้นก็มีกรณีที่ทรงห้ามพระอนุชาไปคอยเฝ้าพระบรมศพสมเด็จพระชนนีพันปีหลวงขณะมีการถวายพระเพลิงจริงซึ่งคำสั่งไม่บังเกิดผล กรณีเหล่านี้ชี้ให้เห็นถึงความไม่กลมเกลียวในหมู่พระราชวงศ์ และความไม่มั่นคงเด็ดขาดแห่งพระราชอำนาจของการเป็นพระมหากษัตริย์ในช่วงเวลานี้ได้เป็นอย่างดี^{๑๕}

ส่วนสัมพันธภาพระหว่างสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับพระบรมวงศานุวงศ์อื่นๆ มิได้มีความสนิทสนมด้วยเช่นกัน เนื่องจากไม่ทรงโปรดการสมาคมกับพระราชวงศ์เท่าใดนัก แม้แต่ในส่วนของการบริหารราชการได้ทรงมอบหมายให้มหาดเล็กข้าราชการตั้งเดิมปฏิบัติหน้าที่ต่างๆ แทนที่จะมอบหมายให้แก่พระราชวงศ์ เป็นเหตุให้เจ้านายบางพระองค์ที่เคยเป็นกำลังสำคัญในการบริหารบ้านเมืองในแผ่นดินสมเด็จพระบรมชนกนาถไม่พอพระทัย และกราบถวายบังคมลาออกจากราชการ

ความขัดแย้งในหมู่พระราชวงศ์ได้รับการแก้ไขในรัชสมัยต่อมา พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะประมุขของราชสกุล ได้พยายามรื้อฟื้นความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของพระบรมวงศานุวงศ์ ดังจะเห็นได้จากการแต่งตั้งคณะอภิรัฐมนตรี เพื่อช่วยเหลือในการบริหารราชการแผ่นดิน ที่สำคัญ คือ เพื่อช่วยเหลือแก้ไขปัญหาหลักที่สถาบันกษัตริย์และประเทศกำลังเผชิญในขณะนั้น ทั้งปัญหาวิกฤตเศรษฐกิจและการเคลื่อนไหวของปัญญาชนรุ่นใหม่ที่มีแนวคิดนิยมการปกครองแบบประชาธิปไตย อย่างไรก็ตาม ที่สุดการเคลื่อนไหวดังกล่าวซึ่งเริ่มมีมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงการปกครองโดยคณะราษฎร เมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 เป็นการสิ้นสุดการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และเริ่มการปกครองระบอบประชาธิปไตยที่มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข แต่ยังคงอยู่ในสายของราชวงศ์จักรี

บทส่งท้าย

สังคมไทยไม่เคยไร้พระมหากษัตริย์ สถาบันนี้มีความผูกพันเกี่ยวข้องกับการดำรงอยู่ของสังคมไทย และการสืบทอดทางวัฒนธรรม จนมีเอกลักษณ์ของตนเอง มีจิตวิญญาณแตกต่างไปจากสังคมอื่น พระมหากษัตริย์ไทยมีลักษณะผสมผสานทั้งความเป็นเทวภาพและพุทธภาพ คือมี บุญญาภาพที่พิเศษจากบุคคลอื่นและเปี่ยมล้นไปด้วยคุณธรรม โดยเฉพาะในสมัยรัตนโกสินทร์สถาบันพระกษัตริย์ที่เคยอยู่บนรากฐานของความเกรงกลัวได้เปลี่ยนมาอยู่บนรากฐานแห่งความเคารพรักและศรัทธา ถึงแม้ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงสถานภาพจากสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นองค์พระประมุขตามระบอบประชาธิปไตยแล้วก็ตาม

พระราชภาระแห่งองค์พระมหากษัตริย์ มีความหนักหน่วงเพียงใด อาจพิจารณาได้จากในพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่พระราชทานแก่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศสยามมกุฎราชกุมาร ความว่า

...สิริราชสมบัติ...ย่อมเป็นที่ปรารถนาของบุคคลทั่วหน้า และ
 ย่อมจะคิดเห็นโดยง่าย ๆ ว่า ผู้ซึ่งได้เป็นเจ้าของแผ่นดินแล้ว ย่อมจะมี
 เกียรติยศยิ่งกว่าคนสำคัญ ย่อมจะมีอำนาจอาจจะลงโทษแก่ผู้ซึ่ง
 ไม่ฟังใจ อาจจะยกย่องเกื้อกูลผู้ซึ่งฟังใจ และเป็นผู้มีสมบัติมาก...
 แต่ความเป็นจริงหาเป็นเช่นนั้นความคาดหมายของคนทั้งปวงตั้งนั้นไม่
 เวลาซึ่งกล่าวมาแล้ว...ว่ามีบุญขึ้นนั้น ที่แท้จริงแล้วเป็นผู้มีกรรม
 และมีทุกข์ยิ่งขึ้น...ในขณะนั้น เปรียบเหมือนคนที่ศีรษะขาดแล้ว จับ
 เอาแต่ร่างกายขึ้นตั้งไว้ในที่สมมติกษัตริย์...และความหนักของ
 มงกุฎอันเหลือที่คงจะทานไว้ได้...มีศัตรู โดยเปิดเผยทั้งภายใน
 ภายนอก...จึงได้มีใจระลึกถึง ประสงค์จะแนะนำให้รู้เค้าเงื่อนแห่ง
 ความประพฤติ ...การสมัครสมานภายในต้องเรียบร้อยโดยเร็ว ไว้
 รับภายนอกให้ทันแก่เวลา...อย่าถือว่าเกิดนามีบุญ ต้องถือว่าตัว
 เกิดนามีกรรม สำหรับเทียบแอกเทียมใด ทำการที่หนักการ ซึ่งจะมี
 ความสำเร็จขึ้นต่อไปนั้นเป็นความทุกข์มิใช่ความสุข การที่เป็นเจ้าแผ่นดิน
 มิใช่สำหรับมังมี มิใช่สำหรับคุมเหงคนเล่น ตามชอบใจ มิใช่
 เกลียดไว้แล้วจะได้แก่เผ็ด มิใช่เป็นผู้สำหรับจะกินสบายนอน
 สบาย...เป็นเจ้าแผ่นดินสำหรับแต่เป็นคนจน และเป็นคนที่อดกลั้น
 ต่อทุกข์และสุข อดกลั้นต่อความรักและความช้ำ อันจะเกิดชีวิตขึ้น
 มาในใจหรือมีผู้ยุยง เป็นผู้ปราศจากความเกียจคร้าน ผลที่จะได้นั้น
 มีแต่ชื่อเสียงปรากฏเมื่อเวลาตายแล้ว ว่าเป็นผู้รักษาวงศ์ตระกูล
 ไว้ได้ และเป็นผู้ป้องกันความทุกข์ของราษฎร ซึ่งอยู่ในอำนาจความ
 ปกครอง ต้องหมายใจในความสองข้อนี้เป็นหลัก มากกว่าคิดถึง
 เรื่องการอื่น ถ้าผู้ซึ่งมิได้ทำใจได้เช่นนี้ ก็ไม่แลเห็นเลยว่าจะปกครอง
 รักษาแผ่นดินอยู่ได้"

อ้างอิง

- ¹คณะกรรมการหอวิชาฐานุสรณ์. (2524). *สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 2 (ย - อ)*. หน้า 662.
- ²พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์. (2505). *เจ้าชีวิต*. หน้า 138.
- ³นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2547). *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*. หน้า 241 - 242.
- ⁴สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2504). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5*. หน้า 83.
- ⁵เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2531). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1*. หน้า 107.
- ⁶สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย. (2548). *กฎมณเฑียรบาลเฉลิมพระเกียรติ*. หน้า 73.
- ⁷เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2531). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1*. หน้า 2.
- ⁸คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี. (2525). *ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 รัชกาลที่ 4 - พ.ศ. 2475*. หน้า 8.
- ⁹กรมศิลปากร. (2509). *พระบรมราโชวาทพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอ*. หน้า 8.
- ¹⁰ประภัศร บุญประเสริฐ. (2516). *ขอบเขตพระราชอำนาจกรมพระราชวังบวรสถานมงคลสมัยรัตนโกสินทร์*. หน้า 54.
- ¹¹วอลเตอร์ เอฟ เวลลา. (2520). *แผ่นดินพระมิ่งเกล้าฯ*. แปลโดย นิจ ทองโลภิต. หน้า 19.
- ¹²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2504). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2*. หน้า 179.
- ¹³กรมศิลปากร. (2509). *พระบรมราโชวาทฯ*. หน้า 10.
- ¹⁴สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2504). *แหล่งเดิม*. หน้า 49.
- ¹⁵เล่มเดิม. หน้า 64 - 65.
- ¹⁶เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2504). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 2*. หน้า 109.
- ¹⁷สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2504). *แหล่งเดิม*. หน้า 62.
- ¹⁸เล่มเดิม. หน้า 111.
- ¹⁹กรมศิลปากร. (2515). *สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร*. หน้า 16.
- ²⁰เล่มเดิม. หน้า 17.
- ²¹นางอมรรตุนาภิรักษ์. (2508). *พระราชประวัติชีวิตส่วนพระองค์ของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถบรมราชชนนี พันปีหลวง*. หน้า 255 - 256.
- ²²พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์. (2505). *เจ้าชีวิต*. หน้า 566.
- ²³พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์. (2511). *เกิดวังปารุสก์ เล่ม 1*. หน้า 404.
- ²⁴คณะกรรมการหอวิชาฐานุสรณ์. (2514). *สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 2 (ย-อ)*. หน้า 382.
- ²⁵ชัยอนันต์ สมุทวณิช. (2523). *การเมือง - การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย*. หน้า 89 - 90.

²⁶คุณหญิงมณี สิริวิธสาร. (2538). บทสัมภาษณ์ในหนังสือพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจากข้อมูลประวัติศาสตร์บอกเล่า. หน้า 147 -148.

²⁷พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์. (2511). เกิดวังปารุสก์ เล่ม 2. หน้า 28.

²⁸ชาลี เข้มกระสินธุ์. (2516). เบื้องหลังพระปกเกล้าฯ สละราชสมบัติ. หน้า 16.

²⁹เล่มเดิม. หน้า 457.

³⁰ปรีดี พนมยงค์. (2543). บางเรื่องเกี่ยวกับพระบรมวงศานุวงศ์ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2. หน้า 19.

³¹เล่มเดิม. หน้า 24 - 25.

³²เล่มเดิม. หน้า 34.

³³เล่มเดิม. หน้า 128.

³⁴พระองค์เจ้าหญิงกัมพูษัตริ. (2543). นิพพานวังน่า. หน้า 21 - 22.

³⁵กรมศิลปากร. (2480). ลำดับสกุลเก่าบางสกุล ภาคที่ 4 สกุลเชื้อสายพระราชวงศ์กรุงธนบุรี (ฉบับร่าง). หน้า (ข).

³⁶ประภัศร บุญประเสริฐ. (2516). แหล่งเดิม. หน้า 187.

³⁷สมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์. (2504). แหล่งเดิม. หน้า 63.

³⁸หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 เล่มที่ 10, เลขที่ 2500, มัดที่ 247. หนังสือเจ้าพระยาภาณุวงศ์ (ทั้วม บุนนาค).

³⁹ประภัศร บุญประเสริฐ. (2516). แหล่งเดิม. หน้า 216.

⁴⁰กรมศิลปากร. (2510). ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 20 ภาคที่ 33. หน้า 45.

⁴¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2509). จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 326.

⁴²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2504). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2. หน้า 133 - 134.

⁴³แถมสุข นุ่มนนท์. (2522). ยังเติร์กุ่นแรก กบฏ รศ. 130. หน้า 136 - 137.

⁴⁴พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์. (2511). เกิดวังปารุสก์ เล่ม 1. หน้า 36

⁴⁵กรมศิลปากร. (2509). พระบรมราชาธิราช. หน้า 15 - 21.

บรรณานุกรม

- กัมพูชัชฌิต, พระองค์เจ้าหญิง. (2543). *นิพนธ์วงษ์น้ำ*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.
- คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี. (2525). *ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 รัชกาลที่ 4 - พ.ศ. 2475*. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์.
- คณะกรรมการหอวิชาการอนุสรณ์. (2524). *สาหรณุกรมพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 2 (ย - ธ)*. กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2509). *จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์.
- จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. (2511). *เกิดวังป่าดุสิต เล่ม 1*. พิมพ์ครั้งที่ 6. พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา.
- _____. (2511). *เกิดวังป่าดุสิต เล่ม 2*. พิมพ์ครั้งที่ 4. พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา.
- _____. (2505). *เจ้าชีวิต*. พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์.
- ชัยอนันต์ สมุทวณิช. (2523). *การเมือง - การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย*. กรุงเทพฯ : ดวงดีการพิมพ์.
- ชาติ เขียมกระสินธุ์. (2516). *เมืองหลังพระปกเกล้าฯ สละราชสมบัติ*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ประมวลสาส์น.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระ. กรมพระยา. (2504). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5*. พระนคร : องค์การค้ำของคุรุสภา.
- พิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. (2531). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา.
- _____. (2531). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1*. พระนคร : องค์การค้ำของคุรุ สภา.
- _____. (2504). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2*. พระนคร : องค์การค้ำของ คุรุสภา.
- _____. (2504). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 2*. พระนคร : องค์การค้ำของคุรุสภา.
- แกมสุข นุ่มนนท์. (2522). *ยังเติร์กุ่นแรก กบฏ รศ. 130*. กรุงเทพฯ : กิ่งเกียรติการพิมพ์.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2547). *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.
- ประภัสสร บุญประเสริฐ. (2516). *ขอบเขตพระราชอำนาจกรมพระราชวังบวรสถานมงคลสมัยรัตนโกสินทร์*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ปรีดี พนมยงค์. (2543). *บางเรื่องเกี่ยวกับพระบรมวงศานุวงศ์ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์.
- มณี สิริวรสาร, คุณหญิง. (2538). *บทสัมภาษณ์ในหนังสือพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้า อยู่หัวจากข้อมูลประวัติศาสตร์บอกเล่า*. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- เวลลา, วอลเตอร์ เอ. (2504). *แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ*. แปลโดย นิจ ทองโกลิต. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สมาคม สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.

ศิลปากร, กรม. (2509). พระบรมราชโองการพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระเจ้า
 ชุกยาเธอ. พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2510). ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 20 ภาคที่ 33. พระนคร : องค์การค้ำของคุรุสภา.

_____. (2480). ลำดับสกุลเก่าบางสกุล ภาคที่ 4 สกุลเชื้อสายพระราชวงศ์กรุงธนบุรี (ฉบับร่าง).
 พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์.

_____. (2515). สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา.

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย. (2548). กฎมณเฑียรบาลเฉลิมพระเกียรติ. กรุงเทพฯ : บริษัท
 ด้านสุภาพการพิมพ์.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 เล่มที่ 10 เลขที่ 2500 มัดที่ 247. หนังสือ เจ้าพระยา
 ภาณุวงศ์ (ทั้วม บุนนาค).

อมรตฤณารักษ์, นาง. (2508). พระราชประวัติชีวิตส่วนพระองค์ของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ
 บรมราชชนนี พันปีหลวง. พระนคร : น.ป.ท.